

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

Р.Қ. Өмірбекова

ЕСІМШЕЛІ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ

Алматы
«Қазақ университеті»
2014

ӘОЖ 80/81(075.8)
КБЖ 81.2(5Қаз)Я73
Ө 44

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған*

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор *Т.Н. Ермекова*
филология ғылымдарының кандидаты, профессор *Г.Қ. Қазыбек*
филология ғылымдарының кандидаты, доцент *Б.М. Сұлтанова*

Өмірбекова Р.Қ.

Ө 44 Есімшелі құрылымдардың тілдік табиғаты: монография / Р.Қ. Өмірбекова. – Алматы: Қазақ университеті, 130 б.
ISBN 978-601-04-0866-1

Еңбекте сөйлем теориясының негізгі грамматикалық сипаттары, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемнің аражігін айқындау, сөйлем мүшелері түрлерін ажырату критерийлері, есімшелі конструкциялардың жаратылысын тану, сөйлемдерді топтастыру мен олардың жіктелу принциптері, сөйлем теориясының даму жолдарына қатысты тұжырымдары зерттелген. Сонымен қатар есімшелі оралымның жігі айқындалып, оралым жасауға қатысатын барлық сөз таптарының қабыса, менгеріле, қиыса байланысу формалары көрсетілген.

Монографияда тест сұрақтарының берілуі студенттердің білімін тереңдетіп, синтаксис саласының негізгі заңдылықтары мен ерекшеліктерін жан-жақты меңгеруіне септігін тигізеді сөзсіз.

Монография жоғары оқу орындарының филология факультетінің студенттеріне, магистранттарына арналған.

ӘОЖ 80/81(075.8)
КБЖ 81.2(5Қаз)Я73

*Ардақты әкем
Қалдыбек Өмірбекұлының
80 жылдық мерейтойына
арнаймын*

АЛҒЫ СӨЗ

Үкіметіміз жастарға білім беруде тілдік мәдениетті, тілдің ғылыми негіздерін терең игеру, ана тілінің өзіндік ерекшеліктерін жете таныту сияқты зор міндеттер жүктеп отыр. Сондықтан студенттер тілдің ғылыми негіздерін меңгеруді өздерінің тіл байлықтарын молайтумен, тіл мәдениетін арттырумен ұштастыруы керек.

Бұл еңбектің көкейкестілігі ел президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты халыққа Жолдауында атап көрсетілген түбегейлі шешімін табуы тиіс мәселелерімен тікелей байланыстылығымен бірге, мемлекетіміздің дербес дамуының мәдени-рухани қырынан қарағанда тіпті тиянақтала түседі.

Тілдегі ерекшеліктерді зерттеу, оның заңдылықтарын ашып, жан-жақты қырларын көрсету тіл ғылымының объектілерінің бірі. Сөйлемдердің бойынан жеке сөздердің тіркесу қабілеті, синтагмалық топтар, сөздердің өзара байланысу жолдары, сөйлем мүшелерінің бір-біріне арақатынасы сияқты заңдылықтар шығып жатады. Тілдің грамматикалық құрылысындағы заңдылықтарды тереңдете зерттеу арқылы ғана белгілі ерекшеліктердің беті ашылады. Бұл салада қазақ лингвистері

(тіл мамандары) келелі еңбек етті. Әйтсе де, тіліміздегі барлық грамматикалық құбылыстар зерттеліп, өзінің шешімін тапты деуге болмайды. Сондай синтаксистік категориялардың бірі – есімшелі оралымдар.

Тілді жүйелі құрылымдық құбылыс деп қарайтын болсақ, табиғаты басқа болғанымен, кейбір белгілері бағыныңқы сөйлем мен күрделі мүшелерге ұқсап жататын есімшелі оралымдарды зерттеу – тіл білімі үшін әрі өзекті, әрі өте қажет мәселе.

Жалпы есімшелер сөйлемнің баяндауышы қызметінде зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, көсемше, еліктеуіш сөздермен пысықтауыштық, толықтауыштық қатынаста жұмсалса, енді есімшелер сөйлемнің ішінде сол сөздерді жетегіне ала келе, күрделі сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады. Өзіндік лексикалық мағынасы, синтаксистік қызметі бар жоғарыдағы сөз таптарының лексикалық мағынасының, синтаксистік қызметінің жойылуы, есімшенің анықтауыштың құрамында енді тек соның сұрағына жауап беретін есімшелі топқа айналуы сөз болады.

Есімшелі оралымның жігін айқындап, оларды алдымен жеке-жеке сөз табы, онан кейін аралас сөз табы деп екі үлкен салаға бөліп қарастырдық. Ондай кезде аталған сөз таптарының тұлғалық ерекшеліктеріне қарай оларды іштей қабыса, меңгеріле және қиыса байланысу формаларында көрсеттік. Мұның өзі бір сөз таптарының синтаксистік қызметінің тарылуы десек, керісінше, екінші бір сөз табының синтаксистік қызметінің кеңеюі жағынан сөз болды. Сонымен бірге есімше жетегіндегі сөздердің байланысу тәсілдері мен семантикасындағы өзгерістер де, олардың өзіне ұқсас категориялардан айырмашылығы да нақты сөз болды. Сөйтіп, бұл жұмыс анықтауыш аясының кеңеюінің көрінісі ретінде қаралды.

Еңбекте осыған дейін қолданылып келе жатқан оқулықтар мен оқу құралдарындағы синтаксистік талдауларды басшылыққа ала отырып, тіліміздің табиғатында бар, бірақ қолданылмай келе жатқан, болмаса белгілі бір себептермен өз тұрғысында қарастырылмай жүрген синтаксистік құбылыстарды практикада дұрыс пайдалана білетіндей деректермен толық-

тыруды көздедік. Зерттеу жұмысының нәтижелерін салыстырмалы зерттеулерде, қазіргі қазақ тілі синтаксисі бойынша оқытылатын лекциялық курстарда, жаттығулар жинағына пайдалануға болады.

Сонымен есімшелі оралым тілімізде бұрыннан қалыптасқанмен, оның ғылыми тұрғыдан берілуі, тіпті сөйлемдегі жігі, жасалуы т. б. мәселелері еңбекте жинақы, түгелдей дәйекті мысалдармен, теориялық пікірлермен салыстырылып берілді.

Және еңбектің соңында студенттердің білімін бақылау үшін тест сұрақтарының берілуі олардың білімдерін тереңдетіп, синтаксис саласының негізгі заңдылықтары мен ерекшеліктерін жеткілікті дәрежеде меңгеруге себебін тигізері сөзсіз.

ЕСІМШЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАСЫҢҚЫ СЫҢАРДА ЖҰМСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Синтаксис, оның үлкен бір саласы сөз тіркестері қазіргі кезде жан-жақты зерттеудің объектісі болуда.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркестерін М. Балақаев арнайы зерттей келе оның негізгі: а) байланысу формалары, ә) байланысу тәсілдері, б) синтаксистік қатынастары, в) түрлері сияқты басты-басты объектілерін нақтылап, соның әрқайсысы арнайы зерттелу үстінде. Әсіресе сөз тіркестерінің осы объектілерінің ішіндегі олардың түрлерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп топтап беру сөз тіркесінің жігін айқындаудағы ең негізгі белгі болып табылса керек.

Әрине, сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуына негізделсе керек. Соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлерінің рөлі әртүрлі. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуды мен оның басыңқы қызметтегі ерекшеліктері туралы М. Балақаев, Р. Әміров, Т. Сайрамбаев, Ә. Әбілақов т. б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі [36, 28, 109, 24]. Дегенмен, етістік — сан қырлы сөз табы. Сондықтан да олардың басыңқы қызметімен бірге енді басың-

қы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әртүрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалыу ерекшелігін сөз етелік. Есімшелі оралым синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі: жоғарыда көрінгендей бұл сияқты топтарды әртүрлі түсіндіру – оның әлі де болса түбегейлі шешім таба қоймағандығын көрсетсе керек. Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан-жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да едәуір көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысты бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалыуының өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт.

Күрделі етістіктер:

Сүйіндік, Сүгірбай осындай сылтауды күтіп, қос қанатын *қомдап отыр екен*. Алдымен көшкен солар болды да, өзге Бөкеншілер де еріксіз тартып кетті (М. Әуезов).

Салт, сабақты етістіктер:

Бала жігіт бұйрықты орындамады. Үн-түнсіз *бұрылды да*, өз үйіне қарай *жүре берді* (Х. Ерғалиев).

Етістер:

Жүргіншілер келе жатқан қабат-қабат биіктің арасында жатқан жіңішке өзен кейде тарауланып көп салаға *бөлініп*, кейде иін тіркескен биіктік жартастардың арасынан жалғыз аяқ жолдай болып жіңішкеріп, жыланша *иіріледі*. Отағасы қозғала отырып *сөйледі* (М. Әуезов). Сіз қазір пәтеріңізге барып жуынып, тамақтанып, *ұйықтап алыңыз* (Х. Ерғалиев).

Болымды, болымсыз етістіктер:

Нанарын да, нанбасын да *білмей* аңырып қалды бәрі (Ғ. Мұстафин). Астыңғы үйдегі бапты аспазшы пісірген ыстық самсаны да *жеген жоқ* (Парасат).

Етістіктің райлары:

Көп кешікпе, еркем, тамақ піскен кезде кел (С. Мұқанов). Менімен *сөйлесіп*, осында *алып келіңіздер* (М. Әуезов). Тағы

бір соның лебізін *естісек екен*. Бірақ алыс жүрсе де, сол Абайда ақыл мен қайрат, тіл мен тәлімнің мол екенін әкесі *тани-тын* (М. Әуезов). Осында етістіктердің құрамы жағынан дара, күрделі түрлері, ал етістіктердің морфологиялық құрамы жағынан салт, сабақты етістіктер, етістер, болымды, болымсыз, рай түрлері т. б. жай сөйлемнің баяндауышы немесе құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарлары қызметінде жұмсалған. Осындағы: отыр екен, тартып кетті, бұрылды, жүре берді, бөлініп, иіріледі, ұйықтап алыңыз, білмей, жеген жоқ, естісек екен т. б. етістіктері тек сөйлемнің соңында ғана жұмсалуға бейім. Сонда олар сөйлем мүшесі жағынан баяндауыш, ал сөз тіркесінде тек етістікті сөз тіркесінің басыңқы сыңары қызметінде жұмсала алады. Осы жағынан келгенде, бұл топтағы етістіктер тек етістіктік мағынасын әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесінің басыңқы сыңары жағынан да нақтылай түседі. Етістіктің баяндауыш болу қызметі мен сөз тіркесіндегі басыңқы сыңары сөйлемнің соңында ғана жұмсала ма? деген мәселеге тоқталатын болсақ, мұның өзі етістіктердің әрбір түрінің ішкі ерекшеліктеріне байланысты демекпіз. Жоғарыда аталған етістіктердің сөйлемнің соңында ғана жұмсалуды етістіктердің негізгі қасиеті. Сол сияқты кейбір етістіктер сөйлемнің соңында баяндауыш бола отырып, енді сөйлемнің тек соңында қолданылып қоймай, сөйлемнің ішінде де жұмсалуды көбінесе барлық етістіктердің ішінде тек есімше түріне қатысты. Сондықтан да есімшелерде бірде етістік, бірде есімше де түрленетін деп, олардың өзін осындай ерекшеліктеріне қарай екі жақтан қарастыру үнемі айтылып келеді.

Әрине, есімшелердің әрі сөйлемнің соңында, әрі сөйлемнің ішінде қолданылуының:

а) сөйлем мүшесі жағынан, ә) морфологиялық өзгерісі жағынан, б) тіркесу қабілеті жағынан, в) құрамы жағынан өзіндік ерекшеліктері бар.

Егер есімше сөйлемнің соңында келсе, ол үнемі баяндауыш қызметінде жұмсалады да, сөз тіркесінде сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарын құрайды. Енді есімшелердің қандай тұлғаларда басыңқы сыңарда жұмсалатынын қарастыралық.

-ған, -ген, -қан, -кен жұрнақты есімшелер арқылы: Кейбіреу жайдары ашық боламын деп, *орынсыз* адамдармен жыртақтаған (Абай). Осы сәлемді *ести сала* Базаралы атқа мінген (М. Әуезов).

Тарының шықпай қалғанын Айранбай талай *айтқан* (М. Әуезов). Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес, нәзік бел *тал шыбықтай бұраңдаған* (Абай).

-атын, -етін жұрнақты есімше арқылы: Мағаш пен Кәкітай бұл күндерде орташа кітаптарды, әсіресе жеңіл тілмен жазылған романдарды *көп оқитын* (М. Әуезов). Осы еңбекті жазуда көп оқығанын, *көп ізденгенін айтатын* (Жұлдыз).

-ар, -ер, -р жұрнақты есімшелер арқылы: “*Білімдіден* ақыл *шығар*, ақылды *қарттан* нақыл *шығар* (мақал). Бүгінгі күресте көрсеткен күшінді *өлеңге шығар* (С. Мұқанов). Аудан өкілдері *қазір* ел ішінде *болар* (Ғ. Мұстафин).

Кейде есімшеге қатысты басыңқы сыңардағы есімше, көсемше тұлғалы етістіктермен күрделі түрде жұмсалыуы арқылы: Ел жата Олжабек *көше жөнелген* (Ғ. Мұстафин). Бұл екі ауылдың арасында мұндай қақтығыс *ұдайы болып тұратын* (Ғ. Мүсірепов).

Есімшелерге есімше тұлғалы көмекші етістігінің тіркесі арқылы күрделі түрде келе береді. *Кеше* Маржан келін қымыз *ішкен екен* (Б. Майлин). *Сегіз жүз жылқыдан* бір тай *қалмаған екен* (М. Әуезов).

Есімшеге модаль сөздердің тіркесі арқылы: Гудок *бүгін* бұрынғысынан *ұзағырақ айқайлаған тәрізді* (М. Горький). Осы сөйлемдерде есімшелер -ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -итін, -ар, -ер, -р жұрнақтары арқылы дара, күрделі түрінде сөйлемнің соңында келіп, үнемі баяндауыш қызметінде жұмсалған. Бұл есімшелердің етістік тұлғасындағы үлкен бір белгісі. Бірақ есімше үнемі сөйлемнің соңында келіп баяндауыш қызметінде ғана емес, енді сөйлемнің ішінде де келіп анықтауыш қызметінде жұмсалады. Сөйлемнің соңында келіп, сөйлемді біршама тиянақтау нәтижесінде баяндауыш қызметінде жұмсалса, енді сөйлемнің ішінде анықтауыш қызметінде жұмсалыуы оның аясының кеңейгендігін көрсетсе керек. Есімшелердің есімдермен тіркесі арқылы олар сөйлем

мүшесі, атқаратын қызметі, тіркесу қабілеті жағынан өзіндік өзгеріске ұшырайды. Әрине, есімшелер баяндауыш қызметінде басқа көмекші етістіктермен тіркесіп келе берсе, енді олар анықтауыштық қызметте көбінесе дара жұмсалады.

Жоғарыдағы есімшелер дара және күрделі түрде жұмсалған. Бірінші топтағы басыңқы сыңардағы етістіктермен екінші топтағы есімшелердің басыңқылық қызметі бірдей. Бұған қарағанда, етістіктер осы топтардың бәрінде тек басыңқылық қызметте жұмсалады деп білеміз.

Бірақ зерттеу барысында, осы екі топтағы есімшелі етістіктер басыңқы сыңарда жұмсалады делінгенімен, олардың сөйлемде қолданылу орындары, сөз тіркестерінің басқа сыңарларға ауысу процесі жағынан үлкен айырмашылықтарға ие екенін көреміз.

Жоғарыда айтылғандай, мұның өзі есімшелерге байланысты нақтыланады. Сондықтан да *жыртақтаған, айтқан, мінген, бұраңдаған, шығар, болар, айтатын* сияқты есімше тұлғалы етістіктер сөйлемнің соңында да, сөйлемнің ішінде де қолданыла алатыны есімшенің әрі етістікті, әрі есімдер сияқты түрленуімен де байланысты болса керек. Есімшелердің әрі етістік, әрі есімдерше түрленуі, түптеп келгенде, басыңқы сыңарлардың кейде бағыныңқы сыңарда да жұмсалыуына әкеліп соғады.

Бұл жерде бізге ең қажеттісі — есімшелердің бағыныңқы қызметте жұмсалыуы. Есімшелер сөйлемде басыңқы қызметте жұмсалады делінгенмен кейде есімшенің өзі етістіктермен өзара сөз тіркесін құрайтындығы да белгілі. Мұндай кезде есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте де жұмсалады. Есімшелер етістіктермен әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысады.

Есімшелердің септік жалғауында етістіктермен тіркесуі Ж. Болатов, Т. Ерғалиев еңбектерінде, сол сияқты синтаксистік оқулықтарда үнемі айтылуда [44, 10 б., 66]. Енді есімшелердің септік жалғауларда бағыныңқы сыңарда жұмсалыуын көрсетелік:

— Шырағым, көңіліңді *білдіре келгеніңе* қатты *ырзамын* (Ғ. Мұстафин).

– Ұлжан жолдың ұзақ болатынын әбден білетін. Жә, тапқаның мен танығаныңды сен мәлім етші, балам – деді (М. Әуезов).

– Ағылшындар тұсында алғанымыздан қалдырғанымыз болатын (Ғ. Мұстафин).

Абай Ерболға сүйінгеннен қатты күлді (М. Әуезов). Осы сөйлемде:

- барыс септігі – білдіре келгеніне ырзамын
- табыс септігі – ұзақ болатынын білетін.
- тапқаның мен танығаныңды мәлім етші
- шығыс септігі – алғанымыздан көп болатын
- сүйсінгеннен күлді.

Осы етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары етістік екені белгілі. Ал оның бағыныңқы сыңарлары да етістік. Ол етістіктердің барлығы да барыс, табыс, жатыс, шығыс жалғаулы есімшелер. Олай болса, есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы сыңарда жұмсалады екен.

Баукеңді құшақтаған бойы біраз уақыт жібермей тұрды (Егемен Қазақстан). Біздің ауылдың мұғалімдері “Егемен Қазақстан” газетін оқыған сайын оған жазылуға талпынуда (Егемен Қазақстан). Осы сөйлемде *құшақтаған бойы, оқыған сайын* түйдекті тіркестерінің негізгі сыңарлары есімше де оған түйдектелген шылаулар арқылы етістік пен етістік тіркесіп жұмсалған. Осы сияқты құбылыс тек есімше ғана емес, қимыл есімдерінде де кездеседі.

Әр аптаның жұмысында мемлекет басшысы бұл міндеттерді кезең-кезеңімен шешудің мүмкіндіктерін *талқылау үшін* премьер-министр Ә. Қажыгелдинмен кездесіп тұрмақшы (Егемен Қазақстан).

Есімшелердің етістіктермен қабыса байланысуы тілімізде бар құбылыс болғанымен, олар тілдік жағынан арнайы зерттеу объектісі болып алғаш рет Ғ. Иманалиеваның диссертациялық жұмысында жан-жақты айтылғаны белгілі [75].

Есімшелер тек етістіктермен ғана тіркесіп қоймай, тіпті есімдермен де қабыса байланысып, сөз тіркестерін құрайды. Проф. М. Балақаев бұл мәселеге арнайы орын беріп, есімше-

нің есімдермен сөз тіркестерін жасауы қалыптасқанын көрсеткен [36]. Бұл мәселе кейін барлық оқулық, ғылыми жұмыстарда орын алды. Әрине, сөз тіркесі қалыптаспай тұрған кезде де есімшелердің есімдерге анықтауыш болуы тұрғысынан сөз болып келсе, енді бұл мәселе әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесі тұрғысынан да арнайы сөз болғаны белгілі.

Есімше етістікті сөз тіркесінде әрі басыңқы, әрі бағыныңқы сынарда жұмсалса, енді олар есімді сөз тіркесінде үнемі бағыныңқы қызметте ғана жұмсалады деу орынды. Есімшелер есімді сөз тіркесінде

а) *-ған, -ген* жұрнақтары арқылы:

Жаманның *берген асынан*.

Жақсының *айтқан сөзі* артық (мақал).

Ауру *шықпаған жаннан* дәмелі.

Жалқау *бітпеген малдан* дәмелі (мақал).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* жұрнақтары арқылы: Оның сөзіне дәл алғаш кезде *жауап айтатын кісі* болмады (М. Әуезов). Абайдың *жалтақ сөзді сүймейтін мінезін* Шұбар жақсы біледі (М. Әуезов). *Оқуға ынталанбайтын жас* бар ма қазір? (С. Мұқанов).

б) *-ар, -ер, -р* жұрнақтары арқылы: *Қолдан келер жәрдемді* көрсеттік (Г. Мүсірепов). *Көзің жетер жерге* дейін тігілген үйлер арасында ине шаншар жер қалмағандай (К. Исабаев). *Әкесі айтар әңгіме* әлі таусылмағанын сезген Жамал үлкен адамша алысқа көз тігіп, өзін байсалды ұстап отыр (О. Бөкеев).

Есімшелердің бұл тұлғаларда есімдермен тіркесі анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Есімшенің есімдермен бұлайша тіркесі үнемі айтылып келе жатқанымен, осы есімшелердің есімдермен тіркесінің өзі екі түрлі жағдайда сөз тіркесін құрайтындығын көруге болады. Біріншіден, жоғарыда көрсетілгендей есімшелердің *-ған, -ген, -ар, -ер, -р, -атын, -етін, -йтын, -итін* жұрнақты түрлері ғана есімдермен тіркесе алады. Екіншіден, осы тұлғалы есімшелер өзінен бұрын тұрған сөздерді өз жетегіне ілестіре келе, сол тобымен өзі қатысты сөздермен бір сөз тіркесін құрайды. Біз бұл жерде есімшелердің алғашқы сөз тіркесінен гөрі оның екінші түрдегі тіркесіне

арнайы тоқталуды жөн көрдік. Өйткені, есімшелердің соңғы тіркесінің алғашқы сөз тіркесіне қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар екені айқын. Бұл сөз тіркесінде есімше өзі басыңқы сыңарда бағыныңқылық қызмет атқара отырып, әртүрлі сөз таптарын өзінің жетегіне алып, күрделі топ құрайды.

Есімшелердің бұлайша өзіне қатысты сөздермен бір топ құрауы, оның етістіктің басыңқы сыңарда жұмсалыу кезіндегі қасиетімен тығыз байланысты. Жоғарыдағы сөйлемдерде есімшелердің тек басыңқы сыңарда жұмсалыуы ғана көрсетілген болатын. Осы сөйлемдерден мына сөз тіркестерін алып қарастыралық: *орынсыз жыртақтаған, ести сала мінген, талай айтқан, тал шыбықтай бұраңдаған, қазір болар, ұзағырақ айқайлаған тәрізді, сегіз жүз жылқыдан қалмаған, өлеңге шығар* т.б.

Осы сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары есімшелер де бағыныңқы сыңарлары: орынсыз, ұзағырақ — үстеу, ести сала — көсемше, қазір, талай — үстеу, тал шыбықтай — үстеу, сегіз жүз жылқыдан — сан есім мен шығыс жалғаулы зат есім, өлеңге — барыс жалғаулы зат есім.

Сонда есімшелерге бағыныңқы қызметте осы сөз таптарының үнемі жұмсалатыны етістікті сөз тіркесінен белгілі екені айқын. Бұл есімшелердің етістікті сөз тіркесіндегі негізгі қасиеті деп білеміз. Ал есімшелер енді есімдерге бағыныңқы қызметте алдымен таза түрінде де, екіншіден, сол етістікті сөз тіркесінде де өзіне бағыныңқы сөз тіркесін құрайды. Бірақ осы есімшелер арқылы құралған сөз тіркестерінде басы ашылмаған, әлі де ойлануды қажет ететін мәселелер баршылық. Ол үшін мына сөйлемдердегі есімше қатысты сөз тіркестерін талдап көрелік.

Үйдің қабырғасында *тырс-тырс соққан* үлкен қабырға *сағаттың* дыбысы анық естіліп тұр (Ғ. Мұстафин) сөйлеміндегі *тырс-тырс соққан сағат* — деген күрделі сөз тіркесін талдап көрелік. Негізінде осында соққан сағат болып *-ған, -ген* тұлғалы есімше мен зат есімнің тіркесі болуы керек. Бұл есімшелі тіркестің негізгі бір қызметі. Осы сөйлемдегі *тырс-тырс* еліктеуіш сөзінің қай сөзбен сөз тіркесін құрауы ойланарлық жағдай. Еліктеуіш сөздер етістікті сөз тіркестерінде бағының-

қы қызметте жұмсалуды тиіс. Ал бұл жерде ол қалайда сөйлемнің соңындағы *естіліп тұр* етістігімен ғана сөз тіркесін құрап, *тырс-тырс естіліп тұр* болып пысықтауыштық қатынаста жұмсалуды тиіс еді, бірақ бұл жерде ол қаншалықты *естіліп тұр* баяндауыштарымен мағыналық жағынан бір келгенімен, сөйлемде өзі қатысты сөзі жағынан ол *естіліп тұр* күрделі етістігімен тіркесуге тиісті емес, тек *соққан* есімшесіне ғана қатысты жұмсалған. Осыдан барып, біріншіден, *тырс-тырс* еліктеуіш сөзінің сөз тіркесіне қатысуы, екіншіден, сөйлем мүшесі болуы, үшіншіден, байланысу формасы, төртіншіден, оған қойылатын сұрау мәселесі жағынан ойлануды қажет етеді. Енді есімшеге тек бір ғана сөз қатысты болмай бірнеше сөз қатар тіркесетін ерекшеліктеріне де тоқтала кетейік:

Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші асуының маңына да сөзылып барған. *Екі аңшы келе жатқан бөктер* бетегелі төскей болатын (М. Әуезов). Бұл сөйлемдерде де: *Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші. Екі аңшы келе жатқан бөктер* сияқты топтар да алдыңғы сөйлем іспетті. Алдыңғы сөйлемде тек бір ғана сөз есімшеге қатысты жұмсалса, ал мына сөйлемдердегі сондай сөздер, бірінші сөйлемде шығыс жалғаулы зат есім мен барыс жалғаулы зат есімге түйдектелген шылау арқылы *асатын* етістігіне қатысты жұмсалса, екінші сөйлемде тіпті әртүрлі сөз таптары, яғни *екі* есептік сан есімі мен *аңшы* зат есімі *келе жатқан* көсемше мен есімшеге қатысты. Қолдағы бар материалдарға қарағанда, сөйлемнің ішінде есімшеге қатысты мұндай топтардың сөз саны жағынан да, сөз табы жағынан да және олардың тұлғалық ерекшеліктері жағынан да әртүрлі екеніне көз жеткізуге болады. Осы сияқты сөйлемдердің ішінде есімше алдында келетін бүкіл етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте жұмсалатын мына сөз таптарының бәрі де: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, еліктеуіш сөз т.б. сияқты қабыса байланысқан жалғаусыз сөз таптары өздерінің әдеттегі қызметтерінен айрылып, енді есімдердің жетегіне, соның тобына бағынышты қалыпты басынан кешіреді. Осыдан барып, әдеттегі сөз тіркесінің бағыныңқы қызметінде жұмсалатын осынша сөз таптарының тіркесу кезіндегі ерекшеліктері арқылы енді арнайы сөз тірке-

сі қасиетінен айрылып қалады. Тілдегі есімшелерге қатысты осы мәселе сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі тұрғысынан өзінше бір қиын мәселеге келіп тіреледі. Сондықтан мына мәселелерді шешіп алу орынды сияқты.

1. Есімшелі оралымдар туралы көзқарастар.
2. Есімшелі оралымдардың байланысу формалары мен тәсілдері.
3. Есімшелі оралымдардың құрамы.
4. Есімшелі оралымдардың сөйлем ішіндегі байланысатын сөздерінің аясы.
5. Есімшелі оралымға қойылатын сұраулар: а) таза есімшеге ме? ә) оның алдындағы сөзге ме? б) әлде барлық тобына ма?
6. Есімшелі оралымдарға сөз таптарының қатысы.
7. Есімшелі оралым және үйірлі анықтауыш.
8. Сөз таптарының синтаксистік қызметінің әлсіреуі.

Міне, осы сияқты мәселелердің арнайы шешілуінің практикалық мәні де зор. Өйткені кез келген сөйлемді синтаксистік талдау барысында осы күнге дейін мамандар осындай есімше арқылы келген топтардың жігін анықтай алмауына байланысты көп қателіктерге ұшырап отырады.

1.1. Есімшелі оралымдар туралы көзқарастар

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс ғалымдары: Н.И. Греч, А.Х. Востоков, Ф.И. Буслаевтың еңбектерінде есімшелі оралымдар жайындағы алғашқы мәліметтер, әртүрлі көзқарастар туа бастады. А.Х. Востоков бағыныңқы сөйлемдердің толық түрі және қысқарған түрі болатынын айта келіп, қысқарған түрі бағыныңқылардың көсемше, есімше арқылы жасалатынын көрсетеді. Автордың қысқарған бағыныңқылар деп отырғаны – есімше мен көсемшелі оралымды жай күрделенген сөйлемдер.

Ф.И. Буслаев та осы тәріздес сөйлемдерді бағыныңқының қысқарған түрі деп қарайды [49, 535 б.].

А.А. Потевня осындай құрылыста келген сөйлемдердің табиғатына назар аудара келіп, қысқартылған бағыныңқы дейтіннің болмайтынын айтып, осы жайындағы өзінен бұрынғы

ғалымдардың ілімін қатты сынға алды. Ол бұл конструкцияларды жай сөйлем мүшелері болған деп санайды [102-122 б.]. Бұл мәселе туралы қазақ тілі мен түркологиялық еңбектерде біраз сөз болуда.

П.И. Мелиоранский түркі тіліндегі осы күнгі синтаксистік конструкциялар жөнінде арнайы пікірі болмағанымен (інісі бардың тынысы бар, көзі көрмес кісі) дегендерді “анықтауыш пен анықталатын сөйлемнің аралығындағы ерекше құбылысқа қосады. Бұған қарағанда, сол кездің өзінде-ақ қазақ тілінің синтаксисіндегі кейбір ерекшеліктердің байқалғаны анық.

П.И. Мелиоранский осы еңбегінде қазіргі қазақ тілінің құрылысында бар «біз қазақ халқы ат белінде, атан қолында жүрген ел едік” деген сөйлемді келтірді. Сондай-ақ “бар», «жоқ”, есімше, сын есімдердің әртүрлі қызметін сөз ете отырып, бұлардың дербес сөйлем құрауда әртүрлі саладағы күрделі түсінікті білдіретінін айтқан. Бұл қазақ тілі туралы сол кездегі алғашқы пікірлердің бірі еді.

Есімшелі конструкциялар туралы тұжырымдар қазақ тілінде де (жалпы түркі тілдерінде де) бұрын болмаған еді. Ал бұрынғы зерттеулерден ара-тұра кездесетін пікірлердің күмән келтіретін тұстары көп болған. “Есімшелі” конструкциялардың дұрыс жүйеленуі қазақ тілі синтаксисінің жай және күрделі сөйлемдерінің дұрыс талдануына тигізетін әсері мол еді [44, 10 б.].

Оңашаланған мүшелер, бірыңғай мүшелер, қаратпа және қыстырма сөздер мен сөйлемдерді бір жерге жинақтап күрделенген сөйлемдерді өз алдына жеке синтаксистік категория ретінде арнайы зерттеген профессор А.Г. Руднев болды [105]. Еңбекте оңашаланған айқындауыш, оңашаланған анықтауыш, оңашаланған предикативті анықтауыш және оңашаланған салыстырмалы обороттар жайында нанымды талдаулар жасаған.

Есімшелі оралымдардың құрылысына классификация жасап, оның сөйлемдегі қызметін айқындаған профессор Н.П. Дыренкова болды. Ол өзінің ойрот, шор тілдерінің грамматикасына арналған еңбектерінде есімше және көсемшелі

обороттарды әрдайымда сабақтас құрмаластың бағыныңқы компоненті ретінде түсіндіріп, “Порядок расположения слов в таких обособленных предложениях или оборотах – такой же, как и в простом предложении», – дейді [59,270 б.].

Яғни Н.П. Дыренкованың ойы бойынша есімшелі оралымдардың құрылысы жай сөйлем құрылымымен дәлмедәл іспеттес. Автордың берген материалдарына қарап отырсақ, олардың ішінде бағыныңқы сөйлем болатындарын да, болмайтындарын да кездестіруге болады. Яғни, профессор Н.П. Дыренкова оралымды сөйлемдерде бағыныңқыларды бірдей синтаксистік категория деп санайды. Автор өз пікірін дәлелдегенде оралым мен сөйлемнің аражігін толық ажыратып, түсіндіре алмайды.

Н.К. Дмитриев «Грамматика башкирского языка» еңбегінде есімшелі конструкцияларға да тоқтала кетеді [58,243 б.].

Есімшелі және көсемшелі оралымдар жайында ең алғашқы пікір айтқан Н.С. Дмитриев болды. Ол сөйлемнің алғашқы бөлшегінің өзіндік бастауышқа ие болып, есімше және көсемше тұлғаларында келсе, оны бағыныңқылардың екінші бір түрі – оборотты сөйлемдер деп түсіндіреді. Сонда оған қазіргі кездегі кейбір түркі тілдерінде танылып жүрген жай сөйлемдер де, құрмалас сөйлемдер де кіріп кетеді. Сөйтіп профессор Н.К. Дмитриев баяндауышы жіктік жалғауда айтылған түрін ғана нақтылы бағыныңқылардың қатарына жатқызады да, есімшелі, көсемшелі конструкцияларды оборотты бағыныңқылар деп таныды. Профессор Н.К. Дмитриевтің бұл пікірі Қазан төңкерісіне дейінгі орыс түркологтарының пікірімен тығыз байланысып жатыр.

Профессор Н.К. Дмитриевтің есімшелі оралымның синтаксистік қызметінің осылай тұжырымдалуын басқа түркологтар да (Э.А. Грунина, Н.Т. Сауранбаев, Э.В. Севортян т.б.) қолдайды.

Н.А. Баскаков та жай сөйлем мен үйірлі мүшелердің (оралымдар) арасына жік қоймай екеуін бір деп қарайтынын байқаймыз [38].

Түркі [84, 470 б.] және өзбек [85, 250 б.] тілдерінің грамматикасын зерттеген еңбектерінде А.Н. Кононов бағыныңқы сөйлем қатарына атау тұлғалы бастауышты есімшелі оралымдарды (атрибутты қызметін) жатқызады. Басқа еңбектерінде де осы көзқарасынан ауытқымайды. Жоғарыда аталған еңбектерінде автор есімшелі оралым құрайтын есімше формаларына талдау жасап, олардың мағыналарын ажыратып береді.

Н.З. Гаджиеваның синтаксистік конструкцияларды зерттеудегі тың көзқарасы да назар аударарлықтай болды. Ол өзінің кандидаттық диссертациясында “В азербайджанском языке могут образовываться от причастных оборотов с подлежащим в именительном падеже, в которых сказуемое выражается неличной формой глагола (причастиям)” деген пікір айтады (52, 9 б.).

Профессор А.П. Поцелуевский өз еңбегінде конструкцияларды потенциалды сөйлем деп атайды (103).

Ал профессор А.А. Юлдашев башқұрт татар тілдерінде оралымды сөйлемдердің орын алатындығын былай көрсетеді: “В речи большое место занимают простые повествовательные предложения, осложненные оборотами с потенциальной предикативностью [129, 188-189 б.]».

Моңғол тілдерінің зерттеушісі – профессор Т.А. Бертагаев оралымды сөйлемдерді сабақтас құрмалас сөйлемдермен байланыстырмайды [41, 58 б.].

Тұңғұс-маньчжур тілдерінде де оралымды сөйлемдер және өз алдына сабақтас құрмаластан ажыратыла қарастырылатынын байқаймыз [83, 12 б.].

Қазақ тілі грамматикасы төңірегінде есімшелі конструкциялар туралы бұрын сөз болмаған. Ал айтылған аздаған пікірлердің өзі бір-бірінен қолдау таппаған.

Ғалымдардың бір тобы бұл конструкцияларды күрделі сөйлемнің бір бөлігі санады (С. Жиенбаев, Н. Сауранбаев).

Қазақ тіліндегі үйірлі мүше туралы 1936 жылы С. Жиенбаев «Тіл мәселелері» атты жинақта арнайы сөз қылып, ондағы айтылған ойын 1941 жылы «Синтаксис мәселелері» деген еңбегінде қорытып, үйірлі мүшесі бар сөйлемді «Біздің үйірлі

мүше деп жүргеніміз — бәз-баяғы бағыныңқы сөйлем» деген болатын [68]. Автор бұдан кейінгі еңбектерінде де үйірлі мүше атаулыны құрмалас сөйлем ретінде ұсынып, соған талдаулар жасайды. Үйірлі мүше туралы ғалымның 1948 жылы шыққан «Құрмалас сөйлемнің жүйелері» және «Қазіргі қазақ тілі» (1954 ж.) кітабында орын алды. Бірақ айтылған еңбектерде де үйірлі мүше сабақтас құрмалас сөйлемге телініп қарастырылады.

Бұл пікірлер қазақ тілі синтаксисінде сабақтас құрмалас сөйлем мен үйірлі мүше сияқты келелі мәселелерді игеруде ала-құлалыққа жол ашты.

Профессор Н.Т. Сауранбаевтың пікірлерінде біз әңгіме етіп отырған синтаксистік категориялар екі түрлі позиция ұстағанын көрсетеді. Бірі — үйірлі мүшені сабақтас құрмаластың компоненті ретінде ұғу, екіншісі — сабақтас құрмалас сөйлемді құраушы бір компоненттің тек қана мүшесі болады деген түсінік.

С. Аманжолов, М. Балақаев, Т. Қордабаев, Г. Әбуханов [9; 93; 90, 55 б.; 23, 127 б.] сияқты лингвистеріміз есімшелі оралымдарды жай сөйлем мүшесіне жатқызады.

С. Аманжолов пен Т. Қордабаев күрделі сөйлем мүшелері мен бағыныңқы сөйлем мүшелерінің ерекшеліктерін көрсетіп берді.

Ж. Болатов та әртүрлі қарама-қайшы пікірлерге өз көзқарасын білдіре отырып, есімшелі оралымға былай анықтама береді: “...причастные обороты группа слов, отвечающих на один и тот же вопрос и имеющих в своем составе члены предложения. Они и по значению и по внешнему признаку являются особыми формами словосочетания, которые нельзя рассматривать ни как предложения ни как обычное словосочетания» [44, 10 б.].

Осындай пікірді Қ. Шәуқенов те қайталап синтаксистік оралым туралы пікірінде былай дейді: “Бізше, сөйлемдік дәрежеден айырылып, сөйлем мүшесі функциясына ауысқан сөздердің синтаксистік тобын үйірлі мүше” деп қарастырған жөн дейміз [138, 72 б.].

Г. Байтоғаеваның да еңбектерінде үйірлі мүшелермен байланысты бірсыпыра мәселелер қозғалады. Автор өз еңбегінде “қазақ тіліндегі синтаксисті конструкциялардың үштен екісі анықтауыштық қызмет атқаруға бейім келеді” деген ой ұсынады “және мұндай анықтауыштық конструкциялар жай сөйлем емес құрмалас сөйлем құрамына кіреді” деген пікір айтады [31,5 б.].

Синтаксистік конструкциялар туралы лингвистеріміздің пікірлері әртүрлі дәрежеде болғанын жоғарыдан байқап отырмыз. Олардың бірқатары есімшені бағыныңқы сөйлемнің анықтауышы деп санады (Н.П. Дыренкова, С. Жиенбаев, Н.Т. Сауранбаев). Кейбіреулері есімшелі оралымдарды күрделі сөйлемге, кейбіреулері жай сөйлемге жатқызады. Бірқатар авторлар бағыныңқы сөйлемге есімшелі оралымдардың барлық түрін емес, тек негізгі бастауыштан басқа тән бір бастауышпен келген түрін ғана жатқызғанын аңғарамыз (А.Н. Кононов, Н.К. Дмитриев).

Н.З. Гаджиеваның және Г.И. Байтоғаевалардың да диссертациялары осы пікірлермен үндес келеді.

Туркологтар Н.А. Баскаков, М. Балақаев, С. Аманжолов, Т. Қордабаев, Г. Абухановтардың айтқан ойларының бәрі дұрыс болмаса да, синтаксистік оралымдардың табиғатына біршама дұрыс бағыт-бағдар сілтегендерін көреміз. Олар есімшелі оралымдар бағыныңқы сөйлем құрамайды, тек жай жайылма сөйлемнің бір бөлігі (часты простого распространенного предложения) деп санап, оларды «потенциалды сөйлемдер», “сөйлемнің үйірлі мүшелері” деп атайды. Осы көзқарастар профессор Қ. Есеновтің зерттеу еңбектерінен де үндестік тауып жатады. Ол: «күрделенген сөйлемдер өз бойында жартылай предикатты айқындауыштың тәуелді конструкцияларға ие болуларымен жай сөйлемнен ажыратыла алады. Күрделенген сөйлемдер мен сабақтас құрмаластың бір-бірінен ажырасар шегі олардағы тәуелді конструкциялардың бойында предикаттық қатынастың болуы, болмауынан айқындалады”, – дейді [62,17 б.]. Яғни есімшелі оралымдар – күрделенген сөйлемнің тәуелді конструкциясы” болатынын дәлелдейді.

М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қ. Есенов есімшелі топтарды бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесі қызметін атқаратын анықтауыштық топтарға жатқызады (составные; предельные группы).

Есімшелі және көсемшелі оралымдармен келген сөйлемдердің құрылысы қазақ тілінде әлі толық шешімін тауып зерттелген жоқ. Осы синтаксисті оралымдар төңірегінде түркологияда Н.З. Гаджиева мен Б.А. Серебренников көрсеткендей, мынадай үш түрлі көзқарас қалыптасқанын көруге болады: түркологтардың бір тобы есімшелі конструкцияларды олардың бірдей мағына беруіне байланысты бағыныңқы сөйлемге жатқызады, екінші тобы бағыныңқы сөйлемге өзінің бастауышы бар конструкциялы есімшені жатқызады, ал ғалымдардың үшінші тобы бағыныңқы сөйлемдегі баяндауыштың етістікпен жіктік жалғауға келуін байланыстырады. Осы теорияларды жинақтап есімшелі және көсемшелі конструкцияларды үйірлі мүшелердің қызметін атқаратын оралымдар ретінде қарастырамыз.

Қазіргі қазақ тіл білімінде есімшелі және көсемшелі оралымдармен келген жай сөйлемдер күрделенген сөйлемдер деген атаумен айтылып жүр.

Күрделенген сөйлемдерді синтаксистік оралымдардың ерекше бір түрі ретінде қарастыра отырып профессор Қ. Есенов былай деп түсіндіреді: Күрделенген сөйлем – жай сөйлемнің күрделеніп келген ең жоғарғы түрі. Бұл сөйлем өз қолданысына лайық, кейде жай сөйлемнің де, құрмалас сөйлемнің де кейбір заңдылықтарын көрсетіп тұрады. Қазақ тілі синтаксисінде күрделенген сөйлем жеке өз алдына категория болып танылады [62,17 б.]. Әрине, есімшелі күрделенген топтар туралы тіл-тілдерде жан-жақты айтыстар болды, оның жалпы түркологиялық шешімі бір жерден шығады деуден аулақпыз. Өйткені жалпы түркі тілдері бойынша бұл мәселенің бірыңғай шешілуі де мүмкін емес.

Қазақ тілінде есімшелі оралым 1950 жылдарға дейін екі түрлі, яғни бірде құрмалас сөйлемнің бір сыңары, бірде жай сөйлем ретінде қарастырылып келсе, соңғы кезде М. Ба-

лақаев, Р. Әміров, А. Әбілқаев, О. Төлегенов, Ж. Болатов, Т. Сайрамбаев еңбектерінде тек жай сөйлем құрамында қарау негізгі пікір болып қалыптасты. Есімшелі оралымдардың жай сөйлем құрамында қаралуының өзіндік себептері бар. Біріншіден, есімшелі топтарды жай сөйлемде қарастыру – олардың сөйлемдік дәрежеге ие болмау қасиетіне байланысты, есімше тұлғалы етістіктердің сөйлемнің соңында келіп, сөйлемді тиянақтауда жай және құрмалас сөйлемдердің басыңқы сыңарларының баяндауышы ретінде жұмсалудың оның негізгі қасиеті деп тануымыз керек. Ал енді бұл тұлғалардың сөйлемнің ішінде есімше сөйлемді тиянақтау дәрежесінде жұмсалмай, олар сол өзі қатысты сөздің анықтауышы ретінде жұмсалуды тиіс.

Екіншіден, осы жағдай сөз тіркесінде де жеке қаралып, онда есімшенің зат есіммен тіркесіне арнайы орын берілмей, анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі деп берілуі де сөйлем мүшелеріндегі жағдаймен ұштасып жатыр. Үшіншіден, сөйлем мүшесі мен сөз тіркесіндегі осы есімше зат есімнің алдында тек анықтауыш қызметінде жұмсалуды тиіс.

Есімше анықтауыш қызметінде жұмсалатын болса, енді ол тек жалғыз өзі ғана анықтауыш болмай жетегіне тағы да бір немесе бірнеше сөзді ілестіре түсуі жиі кездесетін құбылыс болып жүр. Әрине, бұл жерде біз есімшенің дара түрде анықтауыш болуын не сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарында жұмсалуды қарастырудан гөрі сол есімше жетегіне немесе сол есімшеге тіркесіп келіп, күрделі анықтауыш болатын жайларды ғана қарастыруды мақсат еттік. Оның бірнеше себептері бар:

Біріншіден, есімшелі топтың жігі белгісіз. Екіншіден, есімшеге қатысты сөз таптарын анықтау керек. Үшіншіден, бұл сияқты топтарға қойылатын сұрақ мәселесі де ойландырады. Төртіншіден, ол ғылыми тұрғыдан да, практикалық жағынан да зерттелген осы күнгі мектеп, жоғары оқу орындарына арналған еңбектерде әртүрлі сөз таптарымен тіркесіп келген есімшелі анықтауыш еш сөз болмады деуден аулақпыз. Бұл мәселе туралы барлық оқулықтарда, анықтауыш туралы арнайы еңбектерде аздап болса да сөз болуда. Алайда, *әртүр-*

лі сөз таптары + есімше + анықталатын мүше болып келген анықтауыштар орыс тілі мен қазақ тілін салыстыру барысында зерттелгені болмаса қазақ тілінде арнайы сөз болған емес.

Дегенмен, бұл мәселе туралы Н. Сауранбаев, Г. Байтоғаева, С. Ізімбергеновалардың еңбектері де бар.

Енді солардың көтерген мәселесі туралы мына жайтты көрсетуге болады.

Н. Сауранбаев есімше арқылы жасалатын анықтауыштарды екіге бөліп қарастырады [114]. Біріншісі – есімше мен зат есімнің өзара тіркесін негізге алса, екіншісі – есімше арқылы бірнеше сөздің сол есімшеге қатысып, сол тобымен зат есімге қатысты болуын тілге тиек етеді.

Автор көрсеткен есімшелі анықтауыштың бірінші түрін біз де қолдаймыз. Ал автордың “Асқар ішінде ілесіп келе жатқан полк көптен бері қажырлылық көрсетерлік жау кездестірген жоқ еді – сөйлеміндегі *Асқар ішінде ілесіп келе жатқан* – есімшелі тобын анықтауыш бағыныңқылы сөйлем деп оларды құрмаластың бір бағыныңқы сыңары ретінде қарастырады. Әрине, *оқыған Асқар* немесе *Асқар ішінде ілесіп келе жатқан полк* – екеуіндегі *оқыған* дара есімшесі және *Асқар ішінде ілесіп келе жатқан* – екеуінің құрамында айырмашылық бар. Біріншісінде, тек бір сөзден құралса, ал екінші сөйлемде бірнеше сөзден құралған. Бірақ екеуіне де *Асқар*, полк сөздері арқылы бір-ақ сұрақ қоя аламыз. Ал екінші, яғни *Асқар ішінде ілесіп келе жатқан* – есімшелі топты бағыныңқы сөйлем деуге тіпті келмесе керек. Құрмалас сөйлемнің негізгі заңдылықтары бойынша бағыныңқы сөйлемнің бағыныңқы сыңарының баяндауыш формасы бұл формада берілмейтіні белгілі. Оның үстіне, құрмалас сөйлемдер әсіресе сабақтас құрмалас сөйлем өз басыңқысынан міндетті түрде үтір арқылы бөлінетіні де айқын. Әрине, есімшелі топтың бұлайша сөйлем ретінде алынуы негізінде Н. Сауранбаевқа ғана тән. Оның еңбектерінде есімше арқылы құрмаластың түрін көбейткенмен, керісінше анықтауыштың аясын тарылтып жібереді. Біздіңше, бұл сияқты топтың бәрінің де анықтауыш ретінде алынуы орынды.

Г. Байтоғаева үйірлі анықтауыш туралы айта келіп, оның жасалуын үлкен үш топқа бөліп қарастырады.

– Күрделі анықтауыштың негізгі анықтауыштық сөзі есімше жұрнақтары арқылы жасалуы.

– Күрделі анықтауыштың негізгі анықтауыш сөзі зат есім, сын есім және бар, жоқ, көп, аз сөздері арқылы жасалуы.

– Төл сөзде күрделі анықтауыштың негізгі анықтауыштық сөзі есімше тұлғалы көмекші етістігі арқылы жасалуы. Бұл үш топты анықтауыштың анықталатын сөздері ретінде:

- бастауыш,
- толықтауыш,
- анықтауыш,
- есімді баяндауыш,
- пысықтауыш.

Осындай анықтауыштық топтардың бізге қатыстысы анықтауыштық сөзі есімше тұлғалы болып келетін түрі.

Автор бұл мәселені жан-жақты талдай келіп, есімшелі үйірлі анықтауыштардың бірнеше сөзден болғанымен, өте тығыз байланыста айтылатынын, кейде осындай топтардың синтагмамен арақатынасы туралы да сөз етеді. Автор күрделі анықтауыштар туралы: «Сложные определительные конструкции от других определений отличаются более широким содержанием, большими возможностями выразить различные оттенки признака определяемого предмета. Эти конструкции способны характеризовать предмет или явление одновременно с различных сторон: выразить действие предмета или явления во времени, различного рода обстоятельства, при которых совершается действие. Предложения, содержащие определительные конструкции, близко стоят к сложноподчиненным предложениям» деп олардың мағыналық жағын да, өзге сөйлем типтерімен ұқсастығын да сөз етеді.

Сол сияқты анықтауыштық топтың негізгі сыңары есімше арқылы жасалуы туралы кей пікірлерін қолдағанымызбен, автор анықтауыштардың жасалуын жалпы талдаумен ғана шектеледі. Сондықтан да бұл жұмыста күрделі анықтауыштық

топтардың шегі туралы мәселе онша түсініксіз болып шыға келеді.

Оның үстіне, автордың есімшелі топты анықтауыштың анықталатын сөзі туралы мына пікіріне тіпті қосылуға болмайды. *Көзіне тіршілік үміті елестемеген Амантай, жанын жатқан сарайдан сырғып түсіп, огородты айнала тоқыған шарбаққа денесін жапсыра өзенге қарай жүгірді* (С. Мұқанов) сөйлемінде күрделі анықтауыш “көзіне тіршілік үміті елестемеген» дей келеді де, оның анықталатын сөзі Амантай сөзінен келіп үтір қоюы еш қисынсыз. Автор негізінде “көзіне тіршілік үміті елестемеген» анықтауыштық тобын ғана сөз етуі орынды болар еді де, екінші мәселе сондай анықтауыштар қай сөйлем мүшесін айқындайды деген мәселе төңірегінде болуы керек еді. Автор тіпті анықталатын сөзден соңғы да құбылысты сөз етуі де тақырып жағынан да, анықтауыш пен анықталатын сөз жағынан да келмейді [31].

Есімшелі оралым туралы С. Ізімбергенова да қазақ тілі мен орыс тілін салыстыру барысында сөз еткені белгілі. Әрине, онда автор анықталатын соңғы сөзі есімшелі анықтауыштардың екі тобын көрсетеді. Ондай есімшелі топта субъекті барлығы негізге алынды. Мысалы: Бұл жиын Найманның Тобықтыға жақын отыратын руы – Сыбан екен. Осы сөйлемдердің субъектісі көбіне ілік және шығыс септікті сөздер кейде шылаулар арқылы келе береді деп көрсетеді. Бұндай есімшелі топта субъекті болмайды.

Автор осы секілді есімшелі топтар анықтауыштық қатынаста жұмсалады дей келіп, олар бастауыш, толықтауыш және баяндауышқа қатысты жұмсалатынын ғана көрсетеді. Есімшелі топтар сөйте отыра анықтауышқа да, пысықтауышқа да қатысты жұмсалады. Әсіресе, есімшелі топтар баяндауышқа да қатысты, бірақ оның баяндауыштың қай түріне қатыстылығы онша ашыла да бермейді.

Әрине, автордың жоғарыда көрсетілген есімшелі топтарына негізгі критерий етіп субъектіні алуы ойланарлық жағдай. Өйткені ондай есімшелі топтардың саны бірнешеу де, екі сынарлы да бола береді. Ондай болса екі сынарлы есімшелі топ-

тарда да субъекті бар деуге тура келеді. Мысалы, жоғарыдағы сөйлемдегі есімшелі оралымдардағы субъекті *Найманның* ілік жалғаулы және *Тобықтыға* барыс жалғаулы сөздер делінсе, үйге келген бала – дегенде екі сыңарлы, бірақ оның субъектісі *үйге* барыс жалғаулы сөзі болып шығуы тиіс.

Автордың есімшелі топтарды осылай бөлуіне біз онша келісе бермейміз. Біздіңше, есімшелі топтардың, ең алдымен екі сөзді топтарын сөз таптары бойынша топтап көрсетіп болғаннан кейін оның әртүрлі сөз табымен келуін сатылай барып көрсету орынды болар еді демекпіз. Оның үстіне, автордың екі сыңарлы түрлерінің тек зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, көсемше және үстеу арқылы ғана көрсетуі де жеткіліксіз. Сонымен, бұл жұмыстағы есімшелі оралымдардың дара түрі де, күрделі түрі де толық берілді дей алмаймыз.

Автор есімшелі оралымдардың үйірлі анықтауышқа қатысын да онша аша алмаған.

Есімшелер – қазақ тіліне тамырын кең жайған, оның грамматикалық құрылысымен біте қайнасқан аса маңызды категориялардың бірі. Есімшелердің синтаксистік қызметтері мен мағыналық жақтарын, басқа сөз таптарымен тіркесудегі заңдылықтарын айқындау тіл білімі үшін өте қажет.

Тіліміздің дамып, өркендеп кең канат жаюына байланысты қазақ тілінің синтаксистік жүйесі де жетіліп, өз заңдылықтары қалыптаса бастады. Тіліміздің грамматикалық құрылысының жетілуі, әсіресе оның синтаксис саласынан айқын көрінеді. Өйткені синтаксистің қарастыратын басты объектісі сөйлем болса, сол сөйлемнің түрліше қолданыстары тіліміздің негізін құрайды.

Ал мұның өзі тіл заңдылықтарына негізгі арқау болып, грамматикалық категориялардың жетілу барыстарын айқындап отырады. Бір сөйлемнің бойынан бірнеше заңдылықтар шығып жатады. Жеке сөздердің тіркесу қабілеті, сөздердің байланысу жолдары, синтагмалық топтар, сөйлем мүшелерінің бір-біріне арақатынасы т. б. Тіліміздегі осы мәселелерге қатысты сөйлемдер әр қырынан зерттелінеді. Мұның бәрі тіліміздің грамматикалық тұрғыдан зерттелуін тереңдете түсіп,

тіл құбылысы заңдылықтарының айқындала түсуіне мүмкіндіктер туғызады.

Тіліміздің синтаксистік құрылысы үздіксіз даму, жетілу үстінде болады.

Түркологиялық ілімде кездесетін даулы мәселелердің бірі – синтаксистік топтардың табиғатына қатысты.

Сөйлем ішіндегі оралым негізгі ойдың мазмұнын жан-жақты айқындап отыратын тізбектелген күрделі мүше ретінде танылады. Мұнда баяндалған оқиға барысы бір-ақ субъектінің бойынан көрінеді.

Оралымды сөйлемдер әдеби тілімізде кеңінен қолданылады. Әртүрлі оқиға барысын құбылта суреттеп, кейіпкердің жан дүниесін саралай ашып отыруда жазушы оралымды сөйлемдерді жиі қолдануға мәжбүр болады. Сөйлемнің оралымды түрі жазушының ойын айқындап, оның стильдік қолданысын да байқатады.

Оралымды сөйлемдер оқиға барысындағы құрылымдық заңдылықтарын да күрделендіреді. Сондықтан да олардың табиғи жаратылысы кейде лингвистикалық тұрғыдан талдау барысында қиындық туғызады. Оралымды сөйлемдердің қайсыбірі ғана бұрын әңгіме болғанмен де, көпшілік түрлері осы күнге дейін саралана зерттелінбеді.

Қазақ тіл біліміндегі осы уақытқа дейінгі зерттеулердің ауқымдылығы мен кең көлемділігіне қарамастан, қазақ тілінің синтаксисі толық зерттелді деуге болмайды. Соның бір дәлелі –соңғы уақытта жиі айтыла бастаған жай сөйлемнің тәуелді құрылымдарымен күрделену мәселесі. Тәуелді құрылымдардың ішіндегі жартылай предикативтілікке ие есімше, көсемше, шартты рай тұлғалары құрылымдар синтаксистік оралымдар деп аталады.

1.2. Есімшелі оралымның мәні

Есімшелі оралымның негізгі мәні етістіктің меңгеру аясының беріктілігімен есептеледі. Етістік сөйлемді тиянақтауда есімдерге қарағанда әлдеқайда мықты. Сондықтан да сөй-

лемді сөйлем етуде етістіктердің қызметі ерекше болса, сол қасиетіне сай олар өзіне қатысты, яғни өзі байланысатын сөздерін нақты керек етеді. Сонда сөйлемнің соңында келіп сол сөйлемді әрі тиянақтап, әрі өзіне қатысты толықтауыш пен пысықтауышқа тікелей басыңқылық әсері оның өзіндік табиғи қасиеті болғаны. Енді сол етістіктердің көбі жоғарыда айтылғандай тек сөйлемнің ортасында келетін болса, ал етістіктің барлық категорияларының ішінен тек есімше ғана сөйлемнің ішінде бұрынғы өзінің бағыныңқы сынарларын енді сөйлемнің ішінде қолдану кезінде де өзіне ыңғайлап, өзі менгеріп отырады. Міне, осыдан барып сөйлемнің ішінде белгілі бір шеңберлі топ пайда болады. Мысалы: Кезінде өйтіп-бүйтіп алған дипломдарын сандық түбіне тастап, базар аралап кеткендер ауыр армия (М. Қабанбай). Осы сөйлемде *өйтін-бүйтін* қосарлы көсемшенің негізгі қызметі не құрмалас, не жай сөйлемнің баяндауышы болуы керек. Егер олар жай сөйлемнің баяндауышы болған күннің өзінде олар осы қалпында сөйлемнің соңына тек көмекші етістіктер арқылы ғана тиянақты баяндауыш бола алады. Көсемшенің дәл осы сөйлемде қай сөздермен байланысатыны нақты. Көсемше негізінде сөйлемнің құрамында баяндауыштың алдында келіп, өзі дербес пысықтауыш қызметінде жұмсалуды тиіс. Сонда бұрынғыша қарастырсақ, онда *өйтін-бүйтін* көсемшесі *тастап* етістікті баяндауышымен байланысып *өйтін-бүйтін тастап* болып тіркесуі керек, сонда тастап етістігі баяндауыш, өйтіп-бүйтіп көсемшелі пысықтауыш деп қарастыру біздің көңілімізге әбден қонымды құбылыс болып кеткен. Бір жағынан ол дұрыс та. Бірақ дәл осы жерде *өйтін-бүйтін* көсемшесі *тастап* баяндауышымен байланыса ма? Былайша қарағанда, олар бір-бірімен байланысатын сияқты. Бірақ сөйлемнің жалпы мәніне келсек, *өйтін-бүйтін* көсемшесі негізінде тек *алған* етістігімен ғана байланыста олардың мағыналары айқындалып, нақтылық дәрежесі анық көрінеді. *Өйтін-бүйтін* көсемшесі баяндауышпен байланыспай, сөйлемнің ішіндегі етістікті анықтауыштың жетегінде кетуі арқылы енді оның көсемшелі пысықтауыш қызметі жойылады. Мұның өзі, әрбір

сөз табының синтаксистік қызметінде өзіндік өзгеріс болатынын айғақтайды.

Міне, осы сияқты құбылыс сөйлемнің ішінде тек есімше тұлғалы етістіктің аясында болатындықтан, біз оны есімшелі оралым деп атауды жөн көрдік. Сонда есімшелі оралым деп өз жетегіндегі сөздердің синтаксистік қызметін өзіне бағындырып, сол тобымен бір-ақ сұраққа жауап беріп, бір ғана сөйлем мүшесі болатын анықтауыштық топты атаймыз.

1. 3. Есімшелі оралымға қойылатын сұрақ және оған сөз таптарының қатысы

Есімшелі оралым кемінде үш сөзден болады. Оны схемамен былай көрсетеміз.

1	2	3
эртүрлі сөз таптары	есімше	зат есім

Әрине, есімнің алдында келетін сөздер тобы бірнешеу болып келетіні белгілі жай. Енді осы есімшелі топты анықтауыштардың, біріншіден, сөз табы жағынан эртүрлі болып келеді: *Жаулықты биік салынатын, сәнді киінетін* Көпей жұртқа өзінің ажарымен де, естілігімен де, тазалығымен де ұнайтын еді (Ғ. Мүсірепов). *Шығыстан Барлыбайға қарай асатын* Бөкенші ауылының маңына да созылып барған (М. Әуезов). Осы сөйлемдердегі есімшелі топтар мыналар: *жаулықты биік салынатын, сәнді киінетін шығыстан Барлыбайға қарай асатын* – есімшелі топтарының құрамы эртүрлі. Бірінші сөйлемде *биік* – сапалық сан есімі мен табыс септікті зат есім бар. Сонда осы үш сөз табының салынатын – етістік, *биік* – сын есім, *жаулықты* – зат есімдердің әрқайсысы қай сөз табынан болса сол сөз табының сұрауларына жауап беретіні белгілі. Әрине, оның бәрін сөйлем мүшесі болу жағынан ғана қарастыру жөн. Осы сөйлемдегі *салынатын* есімшесі қандай? сұрауына жауап берсе, *биік* сын есімі етістіктің алдында келуіне байланысты қандай? сұрауына жауап бермей қалай? деген сұрауға жауап

берсе, жаулықты – зат есімі нені? деген сұрауға жауап беретіні белгілі.

Әрине, бұл сол топтарды іштей талдаудың барысында айтылып отыр. Ал шындығында, сөйлем мүшесінде *жаулықты биік салынатын* есімшелі тобы Көпей бастауышының анықтауышы. Сонда осы топ жұбын жазбастан Көпей сөзіне анықтауыштық қызметте олар жоғарыдағыдай әрқайсысы қай сөз табынан жасалғанына қарай сұрауға жауап бермей, бәрі бірақ сұраққа жауап беріп күрделі анықтауыш жасалған. Сонда бұл жерде есімшелі топқа қатысатын барлық сөз таптарының сұраулары уақытша әлсіреп, олар тек есімшенің сұрауларына ғана жауап береді. Яғни, сөйлемнің ішіндегі есімшенің әсерінен басқа сөздердің арнайы сұрауларының өзіндік әлсіреу немесе сұрауларының ауысу процесі пайда болады. Бұл сияқты сұраулардың ауысуы осы сөйлемде екі түрлі жағдайда болып отыр.

Біріншіден, табыс жалғаулы зат есімнің сұрауы ауысса, екіншіден *биік* сын есімшенің сұрауы тіркесу қабілетіне қарай тіпті пысықтауыштың сұрауына ауысқан. Сонда осы есімшелі топтағы нені? қай? сұраулары есімшенің анықтауыштық қызметіндегі сұрауларына ауысуы өзіндік тілдік заңдылықтарға бағынатын үлкен тілдік категория.

Осы сияқты екінші сөйлемде *Шығыстан Барлыбайға қарай асатын* есімшелі оралымы шығыс, барыс жалғаулы зат есімдерге тіпті соңғысына шылаудың түйдектелуі арқылы да анықтауыштық қатынаста жұмсалуды олардың сол септіктердегі сұрауларына қатысты емес, олардың бәрінің *асатын* есімшесіне қатыстылығынан қандай? деген сұрауға жауап береді. Олай болса есімшелі оралымдағы сөздер ретіне қарай: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, еліктеуіш сөз т.б. болып келіп, олар сол сөз таптарының сұрауларына жауап бермей, тек зат есім арқылы (не соның орнына жүретін сөз таптары да болады) тек анықтауыштың сұрауына жауап беріп, күрделі есімшелі анықтауыш жасалады. Бұған қарағанда, мұндай топтар, біріншіден, барлық сөз табынан жасалады, екіншіден, әрқайсысы өз сөз таптарының сұрағына емес, есімшенің сұ-

рағының негізінде пайда болған ортақ сұраққа жауап береді. Мұның өзі есімшелі оралымдардың негізінде сөйлемдегі барлық сөз табының әрқайсысы үнемі жеке сөйлем мүшесі бола бермей, олардың синтаксистік қызметі жойылады, соған сәйкес олар өзіне бұрыннан қойылатын сұраулардан алшақтап, басқа сұрауларға жауап беруге тиіс болады.

1.4. Есімшелі оралымның сөйлем ішіндегі шегі (жігі)

Есімшелі оралымдардың ең кемі екі сөзден болады дедік. Әрине, ол кезде:

- кітаптан оқыған адам,
- жақсы оқыған бала,
- екі рет сөйлеген қарт,

– оқып түсіндірген оқытушы – сияқты тек оралымның екі сөзден келуі сөйлемнің ішінде онша қиындық келтірмесе керек. Ал есімшеге қатысты сөздер бірнешеу болып келгенде, олардың қайсысы есімшелі оралым екенін анықтау қиындық тудыратыны белгілі. Мысалы: Ауылдан бүгін ертелеп келген Асқар Ботакөзбен жолығу үшін оның үйіне кетті (С. Мұқанов) деген сөйлемдегі: баяндауыш – кетті, бастауыш – Асқар, пысықтауыш – оның үстіне және жолығу үшін. Ал енді осы сөйлемдегі Ауылдан, бүгін, ертелеп – сөздерінің әрқайсысы, Асқар ауылдан келді Асқар бүгін келді Асқар ертелеп келді – десе әрқайсысы баяндауышқа қатысты айтылып, *ауылдан, бүгін, ертелеп* сөздері сөйлемнің арнайы сөйлем мүшесі болатын сөздер. Бірақ олар осы сөйлемде сөйлемнің баяндауышына қатысты болмай, сол тобымен *келген* есімшесі арқылы күрделі анықтауыш жасалған. Сонда бірнеше сөзді есімшелі оралымды тануда сол есімшенің алдында тұрған сөздер сөйлемнің ішінде сол сөйлемнің баяндауышымен байланысты болса, онда олар өз алдына жеке сөйлем мүшесі деп білу керек те, егер ол сөздер қаншалықты бірнеше сөзден болғанымен, олардың әрқайсысы сөйлемнің ішінде тек есімшеге қатысты ғана жұмсалатын болса, онда олар есімшелі оралым құрайтын есімшелі сөздің аясын кеңейту үшін жұмсалатын сөздер тобы деп та-

ну керек. Әсіресе бір сөйлемнің ішінде кейде бірнеше есімше болса, оның да жігі айқындалуы тиіс.

Сонда қалай? *Аудан еңбекшілері көптен күтіп жүрген* атақты жерлесіне көрсеткен сыйы үшін мен жазалы боламын ба? (Егемен Қазақстан). Осы сөйлемде *жүрген, көрсеткен* сияқты екі есімше бар да, олар *жерлесі, сыйы* зат есімдеріне анықтауыштық қызметте делінгенімен, өздерінің анықтауыштық қызметіне тағы да бірнеше сөздерді жетегіне ала отырып, олар екі топты есімшелі оралымдар жасауға негіз болып отыр. Сонда есімшелі оралым ең кемі 2-ден бастап 7,8 сөз төңірегінде де бола береді екен. Мұндай оралымның құрамына дербес мағынасы бар сөздер де, дербес мағынасы жоқ сөздер де қатыса береді. Бірақ олардың саны көп болғанымен, бәрі бір сөйлемнің ішінде ғана жұмсалуды тиіс. Соған байланысты ол сөздер түгелдей бір-ақ сұраққа жауап береді.

1.5. Есімшелі оралым және үйірлі анықтауыш

Тіліміздің дамып, өркендеуіне байланысты қазақ тілінің синтаксистік жүйесі де жетіліп, өз заңдылықтары қалыптаса бастады. Тіліміздің грамматикалық құрылысының жетілуі осы саладан айқын көрінеді. Осы пікірімізді айқындай түсетін жаңа тәсілдің бірі –үйірлі анықтауыштар. Бұл мәселе туралы С. Аманжолов, С. Жиенбаев, Ш. Сарыбаев, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, Т. Қордабаев т. б. ғалымдар оқулық көлемінде де, жеке мақала көлемінде де едәуір еңбектер жазған. Онда үйірлі анықтауыш туралы сөйлем ретінде құрмаласқа қатысты жағы немесе жай сөйлем аясында қарау сияқты мәселелер әр жақты сөз болғанымен, соңғы кезде жай сөйлемде қаралуы басым. Сондықтан да үйірлі анықтауыштың күрделі анықтауыштардың бірі ретінде жай сөйлем, оның ішінде анықтауыш болып қаралуы орынды.

- Үйірлі анықтауыш
- I сыңары зат есім
- жіктеу есімдігі, не түбір не тәуелдік
- сілтеу есімдігі, жалғауының III жағында

- II сыңары сын есім, есімше,
- бар, жоқ, көп, аз – сөздері болатыны белгілі.

Үйірлі анықтауыштың осы жасалу жолдарының ішіндегі бізге қатыстысы есімше сыңарлы түрі. Есімше арқылы келген түріне алғаш назар аударған ұлы тілші-ғалым А. Байтұрсынов болды. Анықтауыш болатын зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеулердің, демеулік, жалғаулық, одағайлардың мәні етістіктің, оның ішінде есімше тұлғалы етістіктердің анықтауыш болуын былай деп көрсетеді: *Барған кісі келмеді. Кім келмеді? – кісі. Барған кісі не қылды? – келмеді. Қай кісі келмеді? – барған кісі* [32,278 б.]. Яғни есімшенің анықтауыш қызметін атқаруы бұрыннан сөз етіліп келе жатқандығын аңғарамыз.

Үйірлі анықтауыштың жасалу жолдарын ғалымдар әр жолмен көрсетеді:

С. Аманжолов “өзеннің мен отырған жағасы биік” деген сөздер тобын күрделі анықтауыш деп берсе [15,72 б.], М. Балақаев: үстеу мен есімше — семізше келген сын есім мен есімше — кең тігілген [33]. Р. Әміров: тәуелдік жалғаулы зат есім мен есімше — көзі жасаураған кісі, зат есім мен есімше — оқ жетпейтін тереңінде секілді түрлерін береді [28,156 б.].

Үйірлі анықтауыштың жасалуында С. Жиенбаев, Ш. Сарыбаев, О. Күлкеновалар есімшенің екінші сыңарда жұмсалы ерекшеліктерін ескермейді де О. Күлкенова:

“Үйірлі анықтауыштар екі не одан көп сөздерден болады. Оның да құрамындағы сөздер өзара байланысып, бірі бастауыш, бірі баяндауыштық ыңғайда айтылады. Егер құрамы екі сөзден көп болса, тұрлаусыз мүшелер ыңғайында жіктеледі. Сөйтіп қатынас ыңғайындағы сөздерден құралып, сол тізбесімен тұтас бір топ құрап, басқа бір затқа тікелей қатысты болады, соны анықтайды, — деген пікір айтады [124,137 б.].

Тіл зерттеуші ғалымдарымыз үйірлі анықтауыштарды сөйлем мүшесі деп танып дұрыс түсінік береді. Үйірлі анықтауыш туралы Г. Байтоғаева кандидаттық диссертация қорғағанын кіріспе бөлімінде атап өткенбіз. Бұл еңбекте үйірлі анықтауыштардың жасалу жолының үш түрі көрсетілді. Бірақ үйір-

лі анықтауыштардың жасалу жолының саны тек осымен шектеліп қалуы тиіс емес, себебі үйірлі анықтауыштардың жасалу жолдарының ауқымдылығы оның басқа түрлеріне қарағанда өте көлемді.

Автор: «Сложные определительные конструкций от других определении отличаются более широким содержанием, большими возможностями выражать различные оттенки признака определяемого предмета» —дейді [31, 5 б.].

Үйірлі анықтауыштар туралы профессор М. Балақаев «түйдекті тобымен басқа зат есімді анықтайтын, өзара атрибуттық қатынастағы сөздерден құралған тіркес күрделі анықтауыш деп қаралады да, бірі бастауыштық, екіншісі баяндауыштық ыңғайында айтылған тобымен басқа зат есімге қатысты болатын, предикаттық қатынастағы сөздер үйірлі анықтауыш деп қаралады» [36, 125 б.] деген ой айтады.

Күрделі анықтауыштар мен үйірлі анықтауыштардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарының аражігін жан-жақты айқындай отырып К. Шәукенов «үйірлі мүшелі сөздер тіркес құрағанда, сөз тіркесінде кездесетін байланысу формалары мен тәсілдерінің барлық түрін түгел қамтиды. Егер сөз тіркесі синтаксисін сөйлем құраудың шоғырланған тәсілі дейтін болсақ, онда сол шоғырлану осы үйірлі мүшенің айналасында болады. Сөйлем құрауда шоғырланған материал болған сөз тіркесі сөйлемнің мүшесі қызметін құрауда қатынаспай қала алмайды. Сондықтан біз үйірлі мүшелерді, оның ішінде анықтауышты, сөз тіркесі тәсілдері мен формаларын түгел қамтитын синтаксистік категория деп білеміз», — дейді [138, 72 б.].

Үйірлі анықтауыш жасаудағы есімшенің қызметін Г. Байтоғаева алты түрлі жағдайда береді. 1. Үйірлі анықтауыш тек қана субъект-предикаттық сөздердің қатынасы арқылы болады. 2. Үйірлі анықтауыш субъект-предикаттық қатынастағы сөздер және басқа да тұрлаусыз мүшелердің қолданылады. 3. Үйірлі анықтауыш күрделі анықтауыштармен қатар келеді. 4. Үйірлі анықтауыш сабақтас құрмалас сөйлемге ұқсап тұрғанмен, ол сөйлем болмайды, тек қана мүше болады. 5. Бірыңғай үйірлі анықтауыш күйінде қолданылады. 6. Көсемше-

лі-есімшелі бірыңғай үйірлі анықтауыштың осындай құрылымын көрсете отырып үйірлі анықтауыштарды күрделі сөйлемнің қатарына жатқызған пікірін дұрыс деп санамаймыз. Біз үйірлі мүшелерді сөйлем мүшесі деп қарастырамыз.

Үйірлі анықтауыштардың жасалу жолдарының әр алуандығын жеке тараулардағы әртүрлі сөз таптарынан жасалған есімшелі оралымдарды қарастырғанда байқаттық деп ойлаймыз.

1.6. Есімшелі оралымдардың байланысу формалары мен тәсілдері

Есімшелі оралымдағы есімше етістікті тіркесінде әрі меңгеріле, әрі қабыса байланысқан етістікті сөз тіркесін құрауы сияқты енді олар зат есімге (кейде басқа да сөздері анықтауыштық қызметте де өзіне қатысты сөздердің әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысатынын нақты дәлелдейді. Мұның өзі, оның етістікті сөз тіркесіндегі басыңқылық ерекшелігін түбегейлі сақтайды деген сөз. Жалпы етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы сыңарда:

зат есім → кітап оқыды
сын есім → жақсы оқыды
сан есім → екі алды

үстеу → бүгін келді
еліктеуіш → тарс-тұрс атылды
етістік → оқып түсіндірді

деген етістікке осы сөздер бағыныңқы қызметте жұмсалса, енді олар сол есімшелі оралымды қабыса байланысқан сөз тіркесінде де сол қалпында жұмсалып, бірақ сөйлем мүшесі жағынан анықтауышқа ауысып, қабыса байланысқан анықтауыштардың аясын кеңейтіп жібереді. Мысалы: Елдің айтуынша, тік мінезді айтар бетін бар, жүзің бар демей, тік айтатын адам көрінеді (Егемен Қазақстан). *Келте кесіп айтылған сөздерінде* ол кейбір қазақ жазушыларын сынға алды (Егемен Қазақстан). *Екі аңшы келе жатқан бөктер* бетегелі төскей болатын (М. Әуезов). Осы сөйлемдегі:

– тік айтатын

– келте, кесіп айтатын

– екі аңшы келе жатқан – анықтауыштарындағы *тік, кесіп, екі аңшы = айтатын, келе жатқан* есімшелерімен қабыса байланысқан. Кейде осы сияқты қабыспалы күрделі анықтауыштар шылаулардың түйдектелуі арқылы да жасала береді. *Өткен жылдың ақырына алқам-салқам қалпы келіп қалған* Қазақстан жаңа табалдырықтан жасқана аттағандай болып көрінеді (Б. Алдамжаров). Сол сияқты есімшелі оралымдардың екінші түрі есімшеге септік жалғаулы сөздердің меңгеріле байланысуы арқылы жасалады. Сонда:

– үйге келген

– кітапты оқыған

– кітапта жазылған

– кітаптан алынған

– көзілдірігінен қарайтын

– деген септік жалғаулары арқылы есімшелі оралымдар жасалады.

Қубаға жеке өз қаржыма *турист ретінде барған мені* елге қайтуға аз күн қалғанда кеңес елшілігіне арнайы шақырды (Алматы ақшамы). *Аудандарда болатын кездесулерде* ол кісіні халыққа қысқаша таныстырып отырасың (Халық кеңесі). Осы сөйлемдердегі *турист ретінде, аудандарда* септік жалғаулы сөздері де сол жалғаудағы сұрауларға жауап береді.

Есімше зат есімге тек өзі ғана бағыныңқы қызметте жұмсалмай, өзінің жетегіне бағыныңқы қызмет атқаратын әртүрлі сөз таптарынан болған сөздерді алып, күрделі топ құрайды. Оны біз мынадай конструкциялар арқылы беріп отырмыз.

Қабыса байланысқан:

а) зат есім + есімше + зат есім

Мысалы: *Ет ілінген бақандардың*, бірі әжептәуір жеңілейіп қалғанын Едіге білмейді (М. Мағауин).

ә) сын есім + есімше + зат есім

Мол пішілген көйлегінің етегі Ораз Мұхамедтің бетіне тие жаздап, хош иіс төге жеңіл желпіп өтті (М. Мағауин).

б) сан есім + есімше + зат есім

Жетінші бітірген Сәмен әкесімен бірге еді, одан да хабар-ошар жоқ (С. Жүнісов).

в) есімдік + есімше + зат есім

Абай осы тұрған төрт үйді әдейі қонақтарды шығарып салу тойына арнап тіккізген (М. Әуезов).

г) көсемше + есімше + зат есім

Сегіз қанат үйді іргелей отырған жан (І. Жансүгіров).

д) үстеу + есімше + зат есім

Ертең жүретін Біржандардың шыға қонуына сол ауылдар жол еді (М. Әуезов).

е) еліктеуіш сөздер + есімше + зат есім

Сыбдыр қағатын әрбір ағаш жапырағы балалар арасында сезік тудыра бастады (М. Байғұтов).

ж) негізгі сөз бен көмекші сөз + есімше + зат есім.

Жиналыс үшін келген азаматтар Күзембайдың колхоз басқаруға шамасы жетпейтінін түсінді (Ә. Сәрсенбаев).

Меңгеріле байланысқан:

а) Барыс септік + есімше + зат есім

Шелекке жинаған қаймақты толқыта пісіп, май алуға кіріскен (О. Бөкеев).

ә) Табыс септік + есімше + зат есім

Бөкенді үркітетін жерді дұрыс таңдамағанына Дәмеш қатты өкінді (К. Жұмаділов).

б) Жатыс септік + есімше + зат есім

Жертөледе жатқан Олжабайдың көзіне түсетін әзірше екі-ақ адам (Ж. Тұрлыбаев).

в) Шығыс септік + есімше + зат есім

Қолдан құйылған құмыралар мүсіншілердің бәрін ойға қалдырды (Жұлдыз).

г) Көмектес септік + есімше + зат есім

Жасынмен амандасқан қыз еліктің лағындай үркіп тұр екен (Д. Исабеков).

Бұл классификацияда есімшелі оралымдардың түрлері ғана көрсетілді.

ЕСІМШЕЛІ ОРАЛЫМ ТҮРЛЕРІ, ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ. АНЫҚТАУЫШ ЖӘНЕ ЕСІМШЕЛІ ОРАЛЫМ

Анықтауыш, оның жасалу жолдары барлық оқулықтарда айтылуда. Онда анықтауыштың алдымен қабыса және мата-са байланысатынын айта келіп, олардың әрқайсының жасалуын жеке-жеке көрсетуде.

Қабыса байланысқан анықтауыштар негізінен мына сөз таптары арқылы жасалатыны белгілі.

Зат есім: Болат пышақ қын түбінде жатпас (мақал).

Сын есім: Қуанғанда тәмпіш мұрнының *жұқа* желбезектері жел кернегендей делдиетіні бар (Қазақ әдебиеті).

Сан есім: Бұл жолы біз Москваға *бес мың* кітап апарамыз, оның екі жүзі — он күндікке арнап басылған шығармалар (Жұлдыз).

Есімдік: Біздің заман шыққан күндей жайнайды. Бар әлемге алтын күнін түсіріп (Жұлдыз). Ажал көлінің түбінде екі жерден қышқыл атқылап тұрады, өйткені суды уландыратын *осы* қышқыл көрінеді (Білім және еңбек).

Есімше: Хат танитын және бір орталықтан *басқарылып отыратын* ракета — почтальонның жобасы қазірдің өзінде-ақ жасалып қойды (Ғалам ғажаптары).

Матаса байланысқан анықтауыш негізінен ілік септік жалғаулы барлық сөз табынан жасалады.

Зат есім: Мақсұттың әсіресе таңданғаны — бақта мичуриндік *алмалардың жаңа сорттарының көптігі* (С. Сарғасқаев).

Сын есім: Білімдіге дүние жарық, *білімсіздің күні* кәріп (мақал).

Сан есім: Мен едім *үшеуінің* ең кенжесі, он үшке менің жасым келіп еді (И. Байзақов).

Есімдік: *Өзімнің* бес саусағымдай білемін өздерінді (Ғ. Мүсірепов).

Заттанған есімше: *Сыйласқанның* сүтін іш (мақал).

Үстеу: *Биылдың* жоспары артығымен орындалғаны жөнінде ақпар бергені мәлім (Жас Алаш).

Анықтауыштың осы жасалу жолдарының ішіндегі есімше арқылы жасалған түрі біздің тақырыбымыздың негізгі арқауы болады. Зат есімге қатысты есімше енді бір немесе бірнеше сөзді жетегіне топтастыра келе күрделі анықтауыш құрайды. Сонда есімшелі оралым арқылы анықтауыш екі түрлі жолмен жасалады. Біріншіден, таза есімшенің анықталатын затымен байланысы арқылы, екіншіден, сол анықтауыштық қызметтегі есімшеге басқа сөздердің мағыналық бірлігі арқылы.

Анықтауыштың жасалуының бірінші тобы бұрыннан үнемі айтылып, сондай анықтауыштар заттың қимылдық сапасын білдіреді деп келсек, ал екінші топтағы анықтауыштар тек бірер сөзбен айтылумен шектелуде. Жалпы алғанда, есімшелі оралым арқылы анықтауыштың басқа жасалу түрлеріне қарағанда ең аумақты, әрі сан қырлы түрі деп білеміз. Сонымен, анықтауыштың күрделі түрлерін құрайтын топ — есімшелі оралымдар.

Жоғарыда айтылғандай, қазақ тіліндегі бұл мәселе арнайы зерттеудің объектісі болмауына байланысты оның жасалуы тек бірер мысалдармен берілген еді. Біз бұл еңбекте есімшелі оралымдардың жасалуын бір жүйе арқылы беруді жөн көрдік. Оның өзі мынадай бағытта жүзеге асады.

— Сөз таптарының қатысы (дербес мағыналы сөз табымен дербес мағынасы жоқ сөз таптары да қатысты).

– Сол сөз таптарының ішкі морфологиялық ерекшеліктері жүйе-жүйе арқылы берілді. Сөз таптарының құрылымдық түрінің қатысы.

– Есімшелі оралым тек бір сөз табынан ғана жасалып қоймай, бірнеше сөз таптарының қатысы арқылы аралас жасалады.

– Есімшелі оралымның байланысу формалары.

– Есімшелі оралымның семантикасы.

– Есімшелі оралымдағы мағыналық бірлік.

– Есімшелі оралымға қатысты сөздер.

Осылардың ең негізгісі — есімшелі оралымның сөз таптары арқылы жасалуы. Әрине, есімшелі оралым жасалуында сөз таптарының қатысы әртүрлі болады. Дегенмен, олардың әрқайсысын жеке-жеке көрсетелік. Әрине, есімше морфологияда етістік, синтаксисте әрі есімді сөз тіркесі, әрі етістікті сөз тіркесі, сөйлем мүшесінде анықтауыш болып табылады. Сондықтан, есімшелерді сөз тіркесінде де, жай сөйлем ретінде де қараған жөн.

2.1. Зат есімді есімшелі оралым

Зат есімдер барлық сөз табының ішіндегі ең күрделісі. Олардың синтаксистік қызметтері туралы диссертациялық жұмыстар жазылмағанымен, ғылыми және практикалық еңбектердің бәрінде де олардың барлық сөйлем мүшесі болуы үнемі сөз болып отырады.

Зерттеу барысында, зат есімдердің морфологиялық өзгерімпаздығына сәйкес олар тәуелденіп те, көптеліп те, жіктеліп те, септеліп те келуіне қарай барлық сөйлем мүшесі бола беретінін аңғарамыз. Дегенмен, әрбір сөз табының белгілі сөйлем мүшесі болуы да басты шарт. Бұл жағынан келгенде зат есімдер негізінде бастауыш және толықтауыш болуы тиіс. Бірақ зат есімдер ол қасиеттерімен бірге сөйлемдегі қолданылуына қарай сөйлемнің барлық мүшесі қызметін атқара береді екен. Зат есімдер барлық сөйлем мүшесі болу кезінде, олардың дербес мағынасы нақты екендігі айқын. Әрбір сөйлем мүшесі болуда ең негізгі критерий — олардың әрқайсысының дербес мағынасының болуы. Сондықтан да сөз таптарының

белгілі сұрақтарға жауап беріп, белгілі бір сөйлем мүшесі болуы айтылып та келеді.

Зат есімдер бастауыш қызметінде ең көп қолданылатын сөз табы. Бұл оның мағынасымен де тығыз байланысты. Бастауыш ойдың негізі болады дейтін болсақ, сол негізгі ой көбіне заттар арқылы көрінсе керек. Сол зат есімдер бастауыш қызметінде жақ жағынан көбіне үшінші жақта айтылып барып жұмсалатыны айқын. Зат есімдердің барлық түрі де бастауыш қызметінде жұмсала алады. Мысалы:

Бұл кезде түтеген ашуын баса алмаған *Әділбек* терісіне сыймай кетіп еді (Х. Есенжанов).

Дағарадай кең *бөлме* шымылдықымен екіге бөлінген екен (М. Сүндетов).

Бар Жігітекке *Бөкенші* туралы ең деректі сөзді алып келген Абылғазы үлкен ептілік жасады (М. Әуезов).

Зат есімнің баяндауыш болуы да бұрыннан бар құбылыс. Негізінде зат есімдердің морфологияда тұлғалық жағынан басқа сөз таптарына қарағанда әлдеқайда өзгерімпаздығы белгілі. Енді зат есім баяндауыш болған кезде де едәуір дәрежеде өз қалпын сақтайтынын көруге болады. Мысалы:

Бұл топтың ортасындағылар — *Абай мен Асылбек* (М. Әуезов).

Қазақ әнін салатын — *Күнзила мен Жабай* (Ғ. Мүсірепов).

Ағаш көркі — *жапырақ*, адам көркі — *шүберек* (мақал). Сол сияқты зат есімдер көптеліп те, септеліп те, тәуелденіп те баяндауыш бола береді. Мысалы:

— Көптік жалғауы арқылы: *Мына қонақтар* — қадірлі *қонақтар* (Б. Майлин).

— Тәуелдік жалғау арқылы: *Қора іші* — жеміс және *гүл бақшасы* (С. Мұқанов). Ол — *біздің Абай ағам* (М. Әуезов).

— Септік жалғауы арқылы: *Асқар Кенжетай үйінде* (С. Мұқанов).

— Көмекші сөздер арқылы: Әсіресе ажымы мол үлкендер пішіні бір қызық *хикая тәрізді* (М. Әуезов).

Зат есімдер немесе заттанып барып солардың орнына жұмсалатын сөздер табыс, барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінің бірінде тұрып толықтауыш қызметін атқаратыны да бізге таныс. Мысалы:

- Асау терек долданып, буырқанып.
- *Тауды* бұзып жол салған.
- *Тасты* жарып (Абай).
- Атты *қамшымен* айдама, жеммен айда (мақал).
- Көшпек, қонбақ *елге* сән (мәтел).

Сонымен қатар анықтауыштар да зат есімнен не зат есім орнына жұмсалатын басқа есімдерден болған мүшелерді әр қырынан сипаттап тұрады екен. Біз зат есімдердің анықтауыш қызметінде жұмсалуына бірнеше мысал келтіре кетейік: Қонақ үйде, дөңгелек үстел үстінде, қызғылт, күнгірт сәулесі бар, *тас шам* жанып тұр (М. Әуезов). Сонау етекте жазыққа беттеп шағын екі ғана қотан қой өріп барады (Ғ. Мұстафин).

Зат есімдер мекендік, мезгілдік, мақсаттық, амалдық мағыналарда барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінің бірінде тұрып пысықтауыш қызметінде де жұмсала алады. Оны мына мысалдардан көруге болады: *Дөненінде* үйретем ат болудың қылығын (Жамбыл). Батпаған ай *батыстан* қарап тұрды, шықпаған күн *шығыстан* қарап тұрады (Ғ. Мұстафин). Екеуі ұзын *көшемен* жүрді (С. Ерубәев). Осы сөйлемдердегі зат есімдер қалайда, біріншіден, өздерінің лексикалық мағыналарының болуымен, екіншіден белгілі бір сұраққа жауап беруімен, үшіншіден белгілі бір сөйлем мүшелері қызметін атқаруымен көрінеді.

Алайда зат есімдер сөйлемде осылай үнемі арнайы сөйлем мүшелері бола бере ме? Негізінде зат есімдерді біз етістіктер сияқты негізгі және көмекші деп бөліп қарамайтынымыз белгілі. Зат есімдердің барлығын да дербес мағыналы деп танимыз. Бірақ зат есімдердің ішінде тек көмекші есімдер ғана өз алдына синтаксистік қызмет атқара алмайды. Осылайша, зат есімдер қаншалықты дәрежеде негізгі мағынаға ие бола алады деген сауал туады. Зат есімдерді арнайы сөйлем мүшелері деп танығанымызбен, олардың сөйлемде қолданылуына қарай бұл қасиеттерінен ауытқу процестері де бар екенін көруге болады. Мысалы:

– *Мойнына ілген құрым киізден* басқа оның көркем бойын кірлетіп тұрған нәрсе жоқ (І. Жансүгіров).

– *Қызылжалаудан шыққан он шақты трактор жұбын жазбай ауыр жылжып келеді (С. Жүнісов)*. Осы сөйлемдердегі *мойнына, Қызылжалаудан* зат есімдері жалпы, жалқы есім ретінде барыс және шығыс септіктерінде жұмсалған. Сонда жоғарыда айтылғандай олардың дербес мағынасы болғанымен, сол *мойнына, Қызылжалаудан* зат есімдері қай сөйлем мүшелерімен байланысуы және қандай сұрақтарға жауап беруі тұрғысынан біршама ойлануды қажет етеді. Егер сол екі зат есім: *Мойнына айыбын алды, Қызылжалаудан біз бүгін келдік* – деп қолданылса, онда *мойнына, Қызылжалаудан* зат есімдері қайда? қайдан? деген сұрақтарға жауап беріп, келді етістігімен байланысқан дер едік. Зат есімдердің тек баяндауышқа (ол етістікті, есімді құрамы болсын бәрібір) қатысты болып келуі қазіргі кезде жиі қаралып, жан-жақты сөз болуда. Ал зат есімдердің осы сияқты қызметтері айқын болғанымен, олардың сөйлемде қолданылуында ондай дербестік мағына болмайды. Сонда олардың лексикалық мағынасы толық сақталғанымен, енді сұрауы, қай сөзге қатысты, қай сөйлем мүшесі болуы кей жағдайларда әлсірейтіндігін де көруге болады. Бұл процесс сөйлемде көбіне тек есімшелі анықтауыштардың алдында келсе ғана нақты көрініс тапса керек. Сонда барлық сөз таптарының ішінде зат есімнің синтаксистік қызметі нақты дегенімізбен, сол зат есімдер жоғарыда айтылғандай синтаксистік қызметке ие болмайтын тұстар сөйлемнің ішінде тек есімше тұлғалы сөздерге қатысты келгенде ғана жүзеге асады. Бұдан зат есімдер үнемі белгілі бір сөйлем мүшелері болады деген қағида төңірегінде ой өрбіте келіп, кейде олардың синтаксистік аясында тарылу процесі болатынын байқаймыз. Мұндай процесс зат есім және осы іспетті басқа да сөз таптарында болатынын көруге болады. Мұның өзі, біріншіден, зат есімнің тек синтаксистік қызметіндегі өзгеріс десек, екіншіден, зат есімдердің сұрақтарының да басқа сұрауларға ауысуы деп қарауымыз керек. Осыдан барып зат есімдердің сөйлемдегі белгілі бір мағыналық ерекшелігі де ескерусіз қалғалы тұрғанын көруге болады. Сөйтіп зат есімдер есімшемен байланысу арқылы әрі сөз табы болуы тұрғысынан, әрі сұрауы, әрі мағынасы жағы-

нан әлсіреп, есімше тұлғалы сөздің ыңғайында тек күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалады.

Зат есімдер есімшемен байланыста әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысу формасында іштей толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста жұмсалады. Әрине, олардағы толықтауыштық, пысықтауыштық қатынас тек зат есімдердегі синтаксистік қызмет. Оларды бұлайша бөлуіміз зат есімді жан-жақты көрсетудің бір жолы ғана. Болмаса зат есім кандай тұлғада болмасын есімше алдында үнемі күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалады.

Зат есімдердің есімшемен байланыста жеке сөйлем мүшесі бола алмайтын жайттарын жеке-жеке көрсетелік.

• **Қыса байланысқан зат есім мен есімше**

а) Жалқы есім мен *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Үй іші *Абай айтқан жаңалықтарды* қызыға тындап, көңілденіп қап еді (М. Әуезов). Олар қоңырауға дейін *Айдархан көрсеткен* тәжірибе учаскесіне барып қайтты (Б. Қойшыбаев).

ә) Жалқы есім мен *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: Келіншек *Абай жататын төсекті* баптап салып болып қалып еді. Ербол түсетін үйді сырт нобайынан барлап келеді екен (М. Әуезов).

б) Жалқы есім мен *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Асан айтар сөзді* оның келіншегі елден бұрын жеткізді де (Жұлдыз).

-ақа, -еке тұлғалы зат есім мен есімшенің тіркесуі:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Шәке бастаған сөз* Абай айтатын, соған жағатын сөз екенін Ербол да танып отыр еді. *Құныкең әперген жер* Ырғызбайды сактайтын көрінеді ғой (М. Әуезов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Мырзекең келетін күні* көптен қонақ көрмеген үй иелері қызу дайындық үстінде болды (М. Сқақбаев). *Рекең жинайтын шөптің* түсі де өзгеше болатын (Қ. Әбдіқадыров).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Жақаң айтар әңгіме* ертеңге қалдырылған еді (Б. Қойшыбаев).

Көптік жалғаулы жалқы есімнің есімшемен тіркесуі:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Шұбар бағана *Тәкежандар тапсырған жұмыспен* келгенін енді есіне алды (М. Әуезов). *Оспандар кететін жолдың* оң жағындағы егін орнынан бір қарайған ноқатты Тамараның көзі шалып қалды. (С. Жүнісов).

ә) *-атын, -тін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Абдоллалар* бағындыратын аймақтың жері мен суы да, адамы да, жолы да, әдет-ғұрпы да айна қатесіз Үндістандағыдай еді (Бабырнама).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Заманбектер бітірер жылы* ауыл да өзгеше күйге енгендей еді (М. Байғұтов). *Қажымұқандар күресер күні* ауылдан қалаға келген адамдар ат, түйесіне бір-екі күндік шөптерін де арта келіпті (Қ. Әбдіқадыров).

Тәуелдік жалғаулы зат есім мен есімшенің тіркесіп келуі:

а) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: Жұмысты адамның қолы емес *көңілі істейтін* кез де болады (О. Бөкеев).

• ***Қабыса байланысқан зат есім мен есімше***

Табыс жалғауы жасырын түрде келген зат есім мен есімшенің тіркесіп келуі арқылы:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Айғыз үйдің жанындағы кара үйде *іркіт піскен қатынға* реніш айтады (М. Әуезов). Қыс бойы қоныштың орнына *шұлық ораған* шарқай *бәтеңкені* сүйрелеп шыққанбыз (О. Бөкеев).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: Күн көзінде құм күндіз аса қызып, аяқ бастырмайды, *нан пісіретін* орыс пешінің аптабынан да ыстық (С. Мәуленов). *Мал бауыздайтын қасапшыдай* өңмендей төнген қожадан үрейленіп, жүрегі ауырған бала, екі күннің ішінде қу шүберектей бозара қалыпты (С. Жүнісов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: Күнтубайдың *әңгіме тыңдар халде* тұрмағанын сезген Құлыншақ сөзін алыстан бастады (С. Бақбергенов). Ондай ойы – ептеп төрелікке жетіп *үй басқарар Аманның* кісіліктеніп, аяғының басын қайқайтып, менменсіп кетпеуі үшін жасаған айласы-сынды (О. Бөкеев).

Жатыс жалғауы жасырын түрде келген зат есім мен есімшенің тіркесуі арқылы жасалуы:

а) *-қан, -кен, -ған, -ген* тұлғалы есімше: *Шеберхана өндірген бұйымдардың* бірсыпырасы майданға жөнелтіледі екен (С. Мәуленов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: Бала-шағаның, келін-кепшіктің *жаз киетін киімі* бар ауылға керек, көрші-қоланға керек қант, шай сияқты алатын зат мол (М. Әуезов). Әйгерім Абайдың *қыс киетін* түлкі *тымағын* тігіп отыр (М. Әуезов).

• **Меңгеріле байланысқан зат есім мен есімше**

I А-а. Барыс жалғаулы есімдер мен етістіктерден құралған сөз тіркестері, көбінесе, пысықтауыштық қатынаста айтылады. Бұл мәселе туралы алғаш сөз еткен ғалым С. Аманжолов болды. Авторлар коллективімен шыққан мектеп грамматикасында “Әрине демалысқа шығатын уақыттардың бәрі де күні бұрын белгіленіп қойылған еді” [15] сөйлемінде барыс жалғаулы зат есім мен есімше арқылы күрделі анықтауыш жасалады деп беруін өте орынды деп санаймыз.

1-а. Мекендік ұғымды білдіретін дара пысықтауыш қызметіндегі барыс жалғаулы зат есімнің есімшемен тіркесіп келуі:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Мәжіліс төбенің қарсы жағында қыстауды қолтығына алғандай қотанда иілген *Найзатасқа өскен қарағай*, қайың көктемнің көгілдір аспаны аясында анық көрінетін (Қ. Исабаев).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Үйге соғатын кісіні* бір арықша қара торы әйел қуып жетті (Т. Ахтанов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: Бұлар *қалаға барар жолды* таппай апта бойы Құрманның үйіне аялдап қалды (С. Мәуленов). Исахмет малды ауланың *далаға қараған* сыртқы *есігінен* шығарып жіберді (М. Сүндетов).

1-ә. Мезгілдік ұғымды білдіретін дара пысықтауыш қызметіндегі барыс жалғаулы есім сөз бен есімшенің тіркесіп келуі арқылы жасалады.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Түнге қалған аңшылар* сабырлылық танытып емін-еркін жайғаса бастады (Ә. Кекілбаев). *Күзге жоспарланған іске* дайындық қызу жүре бастады (газеттен).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Қысқа дайындалатын жем-шөп* әлді-әлсіздердің бәрін де сабылдырып қоятын (Жас Алаш).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Тауға барар асу* бізге жеткізер емес (С. Мұқанов).

1-б. Қимыл процесінің бағытын білдіретін барыс жалғаулы зат есімдердің есімшемен тіркесіп келуі.

а) -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: Келесі күні *Қарамолаға жиылған болыс, би, бай жуандар* арасында танертеңнен-ақ ауызға “Тобықты Оразбайдың” аты көп алына бастады (М. Әуезов). *Жорыққа аттандырған барымташыға* түсетін құмалақ бұларға да түсер еді (М. Әуезов).

ә) -атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: Абай үлкен *үйге кіретін есікке* тақай бергенде қарсы алдынан Қазақбай жүгіре шықты (М. Әуезов). Жаздың ортасына таман майданға алынатын азаматтардың орнын басуға жүздеген қыз-келіншектер келді (О. Бөкеев).

б) -ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Ауылға қайтар кезде* екі рет жарақаттанып бірнеше ай госпитальда жаттым (М. Сүндетов).

1-в. Мақсат пысықтауыш қызметінде барыс жалғаулы зат есімнің есімшемен тіркесіп келуі.

а) -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Жесіріне келген ауыл адамдары* көпке шейін шешіліп әңгіме айта алмады (С. Жүнісов). *Оқуға келген інісінің* білім дәрежесін білмек болып сұрақты жаудырды (М. Байғұтов).

ә) -атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Көмекке келетін жастар* сүмбіледегі слетте берген уәделерінің үдесінен шығу үшін іске бар жандарын салмақ (М. Байғұтов).

б) -ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Аңшылыққа, саятшылыққа шығар адам* сабырлы салқын қанды, ерік күші мен дене күші үндестік тапқан жан болуы қажет (А. Сейдімбеков).

А-ә. Барыс жалғаулы зат есімдердің күрделі пысықтауыштық қызметінде жұмсала отырып есімшелермен тіркесіп келуі.

1) Мекен пысықтауыш қызметінде жұмсалыуы:

а) -ған, -кен, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Ауыл төңірегіне топталған халық* шытынап су тиген шыныдай тырс ете түсе-

тіндей халде тұр (Т. Әбдіқадыров). Кішкене терезеге қатқан жұқа *қыраудан* ызғар еседі (С. Жүнісов).

ә) *-атын, -етін, -йтін, -итін* тұлғалы есімше: *Пеш кенересіне қоятын май шамды* босаға жақтағы арса-арсасы шыққан кебеженің үстінен тапты (С. Жүнісов).

2) Қимыл процесінің бағытын білдіретін барыс жалғаулы зат есімдердің күрделі пысықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесіп келуі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Аудан орталығына ағылған халық* бір құпияның ашылатынын сезгендей көтеріңкі көңілмен келді (С. Жүнісов). *Тау қиясына көтерілген аттар* тасқа өрмелеген тасбақалар сияқты (Д. Досжанов).

ә) *-атын, -етін, -йтін, -итін* тұлғалы есімше: Долгов пен Әбіш Абайдан естулері бойынша “*Қоңыр Әулие*ге баратын жол ұзақ болар деп еді (М. Әуезов). *Омбы станциясына жүретін пойызды* күткен халықта шек жоқ (С. Мұқанов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: Әсіресе түн баласында *Орал тауларына көтерілер ойпаттарда* шоқтықтанған жүндес жақпар тастар айбармен үңірейе қарауытатын (О. Бөкеев). *Мәжіліс бөлмесіне кірер есікте* жиналыстың болатын күні мен уақыты жазылған плакат ілулі тұр (Р. Токтаров).

3) Мезгілдік ұғымды білдіретін барыс жалғаулы зат есімнің күрделі пысықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесіп келуі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Бірнеше жылдарға созылған сырқаты* баланы қатты әлсіретіп бара жатты (С. Сарғасқаев). *Түні бойына ұйықтамаған әкесінің* қабағы қатуланып тұрды (К. Жұмаділов).

ә) *-атын, -етін, -итын, -итін* тұлғалы есімше: *Ұзақ мерзімге кететін өреннің* бәрі де өздерін мақтайтын күткендей еміне қарап тұрды (Т. Әлімқұлов),

4) Мақсаттық мағынада жұмсалатын барыс жалғаулы зат есімдердің күрделі пысықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесіп келуі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Көрме көруге жиналған халықтың* көпшілігі жастар екен (газеттен). *Қозы қай-*

ыруға келген тәмпиш қара бала маған өте ыстық көрінді (С. Мұратбеков).

ә) *-атын, -етін, -ытын, -итін* тұлғалы есімше: *Білім алуға талпынатын жастардан* ерекше жігер, ынта, құштарлық лебі есіп тұру керек (Ғ. Мүсірепов). *Жүк тиеуге келетін жігіттердің* ішінде Тастанбек те бар (М. Байғұтов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Қарақат жеуге келер аюды қызықтаған* балалар түн баласы, ауылға маза бермейді (Ғ. Оралбаев). *Шөп отауға келер оқушылар* бригадирге ұнай қоймайтынын біледі (М. Байғұтов).

А-б. Қосарланған барыс жалғаулы зат есімдер есімшемен тіркесіп мекен пысықтауыштық қатынаста жұмсалады.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Бет-аузына жағылған* көгілдір *дақтарды* жою үшін Рахат тауысты тамаша бір хош иісті өсімдіктер шырынынан жасалған маймен ерінбей сылаған сияқты (Г. Оралбаев). Ертесіне *жота-жотаға секірген* лақтардың сұлбасы көзге көбірек шалына бастады (Д. Досжанов).

ә) *-атын, -етін, -ытын, -итін* тұлғалы есімше: *Қойнау-қойнауға жиналатын қар* бір-біріне жалғасып барып, алып шыңдармен де ұштасып кеткен (Т. Мәмесейітов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Жер-жерге жеткізілер* арам ниеттерінің басқаға жеңіл тимейтінін сезген қулар кекесінмен мырс етіп күліп отыр (Г. Оралбаев).

А-в. Барыс жалғаулы зат есімдердің толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесуі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Айғай-шуға елеңдеген көрші-қолаң* әрқайсысы өз үйінің есік-тесіктерінен сығалап, қызықтай құлақ түріп тұр еді, сып етіп көрінбей кетті (О. Бөкеев). *Қыз-жігіттерге қойылған талап* деңгейі бірінші күннен-ақ сезіле бастады (М. Байғұтов).

ә) *-атын, -етін, -ытын, -итін* тұлғалы есімше: *Көшке* еретін құлынды биесін Кербалақтың қан сорпасын шығарып, іңірге алып келді (Ғ. Оралбаев). *Адамға жасайтын жақсылығын* уағыз айтумен емес, үлгі көрсетумен қайтарып келе жатыр (Қазақ әдебиеті).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Малшыға көрсетілер құрмет* бұл ауданда дәстүрлі түрде жалғастырылып келеді (Т. Мәмесейітов).

А-г. Барыс жалғаулы жалқы зат есімдердің дара толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесуі:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Шұбардың жаңағы күнәсі көбінше *Абайға арналған қарсылық* екенін айқын аңғарған сайын, Әбіштің намысы мен ызасы үдей түсті (М. Әуезов). *Шұбарға берген жауабынан* аумай тұрып алды (М. Әуезов).

ә) *-атын, -етін, -йтін, -итін* тұлғалы есімше: Михайловтың ендігі әр кездесуде *Абайға білдіретін жаңалықтары* бірінен-бірі қызық (М. Әуезов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Көктұмсыққа кездесер тұлкінің* жер қаптыртып кетуі мүмкін емес еді (Ғ. Оралбаев). *Дәштіге артар үміті* аламан-асыр арпалыста опасыздыққа ұрындырды (М. Мағауин).

А-д. Барыс жалғаулы жалпы есімдердің дара толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесіп келуі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Бозғылға семірген қойдың* сүбесіне пышақ жетпейді (І. Жансүгіров).

ә) *-атын, -етін, йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Таласқа түсетін кісі* болар деп ойлаған Құнанбай жағы тіпті жоқ (М. Әуезов). *Дүниеге қызығатын көзімді* топырақ баспай тұрып, бейнеттен құтыла алмайтын, осынша тәтті көретін өмірден татпай тұрып алды деген өлім жақсы болса керек (Ш. Құдайбердиев).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Балаға жуғар жамандық* тек үлкендерден келді, көктен түспейді, — деді Ақай қарт (Ғ. Оралбаев). *Қақпанға түсер тұлкінің* тірсегін қиып, босатып қоя беретін де, Шәкен жас қыранды тіршілік иесімен бетпе-бет майдандастыратын (Г. Оралбаев).

А-е. Барыс жалғаулы абстрактілі зат есімдердің толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесіп келуі арқылы жасалады:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Соңғы кезде жастардың аса бір қызықты еңбекке, *өнерге берілген күндері* болатын (М. Әуезов). Екеуінің *шыдамдылыққа байланысқан серті*, бәсекесі бардай (М. Әуезов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Көңіліне жақпайтын нәрсесін* бетің бар жүзің бар демей жарып салатын тік мінез (С. Жүнісов). Директордың *ақылға сыймайтын пікір* айтқаны Төлестің шындап ашуына тиді (Т. Мәмесейітов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Сезімге берілер шақтан* өтіп кетсе де, Асқарды көрген кезде Сәнияның бойынан тоқ жүріп өткендей болды (М. Байғұтов).

А-ж. Күрделі толықтауыштық қатынаста сын есім мен барыс жалғаулы зат есімдердің есімшелермен тіркесіп келуі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Бұл үй әңгімесін *қоңыр кеңеске айналдырған Алшынбай мен Баймұрын* (М. Әуезов). Қатты өзгерген *жат толқынға түскен Абай* әлі оңалған жоқ (М. Әуезов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: Хакім оның *қуқыл бетіне* жиі жүгіретін қызыл *шырайды* көзі шалып, қыздың әлденеден қысылатынын сезді (Х. Есенжанов). *Қызық ойынға кірісетін балалар* күннің қалай батқанын да аңғармай қалатын (С. Сарғасқаев).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше арқылы: Өзінің ішін кернеп, уыттанып жүріп шешкен *үлкен түйініне карсыласар адамның* болмайтынын сезгендей күйде еді (Р. Сейсенбаев). Ақанның бүгінгідей *суық жүрісіне айтар сөзі* болмады (О. Бөкеев).

А-з. Күрделі толықтауыштық қатынаста үстеу мен барыс жалғаулы зат есімнің есімшелермен тіркесіп келуі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Осыншама уақытқа шыдаған аттар* ауылдан шыға бере тартыншақтап, ысқырынып үрке бастады (К. Жұмаділов). *Кеше бауырына тартқан адамның* бүгін суынып шыға келгені бұған төбесінен жай түскендей әсер етті (Д. Досжанов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Қыстай баласына таситын азығы* бидайдан тартқан талқан мен қаздай қызғыштай қорып сақтаған құрты болатын (М. Мағауин).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Әзірше қыздарына айтар ақылын* ірке тұруды жөн көрді (І. Жансүгіров).

І Ә-а. Шығыс жалғаулы зат есімнің толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесіп келуі арқылы жасалады. Олардың мағыналары мынадай болады:

Ә-ә. Заттың басқа заттан істелу тегін білдіреді. Дара түрі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Үйінің қақ төріндегі кілем үстінде жастығының белгісіндей болып қайыстан өрілген қамшысы ылғи ілулі тұратын (Д. Исабаев). Бұл бұрын көркем әдебиет кітаптары мен мектеп балаларының оқу құралдарын сататын *саманнан салған* жайдақ төбелі бәкене үй болатын (С. Жүнісов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Темірден жасалатын үйлер* қайда барсаң да қараңғы түнде жалтырап от шашып алдыңнан өте бермейтін болады (С. Жүнісов). *Бөрнелерден салынатын* биік дарбазалы зәулім *үйлер* станция қазақтарының үлгісінен алынған (С. Жүнісов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Алтыннан тігілер киімдер* патшаның бойжеткен қыздарын одан сайын желіктіре түсті (Мың бір түн).

Ә-б. Шығыс жалғаулы зат есімнің күрделі толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесіп келуі арқылы жасалады:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Ақеділ ақсақалдың *қызыл қыштан жасалған* әртүрлі *құмыралары* сөрелерде рет-ретімен тізіліп тұр (С. Мәуленов). *Ақ киізден тіккізген* жана *байпағын* аяғына сиғыза алмай жанталасқан Жәніс артында тұрған әжесін байқамады (М. Қаназов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Ақ киізден басылатын сырмақ* қалыңдыққа қалай да ұнауы керек (Т. Мәмесеітов). *Ескі кенептен тігілетін дорбасына* риза болмаған бала сасқанынан далаға қарай жүгіре жөнеледі (С. Сарғасқаев).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Қисапсыз гауһардан салынар* үй патшаны есінен тандырды (Мың бір түн).

Ә-в. Зат есім шығыс жалғауында тұрып есімшелермен тіркескенде мағлұматтың, әрекеттің шығу көзін білдіріп, толықтауыштық қатынаста жұмсалады.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Үлкеннен үйренген тағылымы* жасы жер ортадан ауғанша қор қылған жоқ (Д. Исабаев). *Директордан естіген хабарға қарағанда*, облыс өкілдері, газет тілшілері малшыларды аралауы ықтимал (Қ. Жұмаділов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: Шешенді сөзінен танитын кісі болса мына қатқан қара баладан түбі бір нәрсе шығары анық (Ә. Кекілбаев).

I. Б-а. Нақтылы объектілі, яғни көзбен көріп, қолмен ұстайтындай зат есімдердің табыс септігінде тұрып толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесуі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Малды аралаған* аудан *басшылары* мойны ырғайдай болған саулықтардың халінің тіптен төмен екеніне көздері жетті (С. Жүнісов).

ә) *-атын, -етін, -йтін, -итін* тұлғалы есімше: *Темірді көтеретін палуанды* көруге ынтығып отырғанда ботинкасының тұмсығы жарты кез, қолына жуан қурайдан таяқ ұстаған біреу шықты (Т. Әбдіқадыров). *Бөкенді үркітетін* ұрымтал *жерді* дұрыс таңдамағанына Дөнеш қатты өкінді (Қ. Жұмаділов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Аттарды тынықтырар сәтте* ойламаған жерден қамал қорғанысын күшейту туралы бұйрық келіп мырзалар таң сәріден қаладан кетіп қалды (Бабырнама). *Арызды тоқтатар* басқа *амал* болмаған соң басшылардың сотқа жүгінуіне тура келді (М. Қаназов).

Б-ә. Жалқы есімдер де табыс жалғауында тұрып толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркеседі.

а) *-ған, -ген, -қан, -ған* тұлғалы есімше: Қызылордадан *Әділбекті кездестірген Шолпан* бұл күтпеген кездесуге таңданғандай болды (Х. Есенжанов). Апасының *Маржанкүлді айтқан жері* жағымды да, шпана ұрып кетер деген тұсы жағымсыз (М. Қаназов).

ә) *-атын, -етін, -йтін, -итін* тұлғалы есімше: Сонымен, соңғы бірнеше күн ішінде Әбіш, Дәрмен, Мағаш барлығы боп, ел арызына *Абайды қорғайтын жұрттың* қолын қойғызып шықты (М. Әуезов). Жайғандары қағаз, қаққандары шот, көпке шейін *Тәжиді ескеретін кісі* болған жоқ (І. Жансүгіров).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: Тоғыз жүз оныншы жылы *Кабұлды алар кезде* де, одан бұрын да Үндістанды қолға алсам деп армандаушы едім (Бабырнама). *Қажымұқанды таныстырар сәтте* үлкен зал дуылдата қол соғып кетті (Қ. Әбдіқадыров).

Б-б. Абстракт ұғымды немесе кісінің, жан-жануарлардың, көру, сезу, сөйлеу т. б. әрекеттерін білдіретін табыс жалғауындағы зат есімдер толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркеседі:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Құдайын* ұмытқан екен мына *Құнанбайлар* (М. Әуезов). Жеңгесіне *сырын ашқан қыздың* қас-қабағынан білінетін жұқа дірілі лүпіл қаққан жүрек тынысының белгі берген сәтіндей нұрлы жанарына леп беріп тұр (Ш. Құмарова).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Болашақты ойлайтын жастар* қазақ халқы туралы әңгіме шертіп талай келелі ойдың тиегін ағытты (М. Мағауин). *Сезімін ауыздықтайтын санасы* бар болатындықтан үлкендердің айтқанына тез көндіккен сынайы бар (М. Мағауин).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Ойын бөлер* жан адам болмаған соң оңашада бұдан былайғы бас қосуларда талқыланатын мәселелерін сарапқа салып кетті (Қ. Исабаев). *Қасиетімізді таныр халық* табылса жамандыққа жоқ, жақсылыққа жақ адамдарды тағайындауға біз де әзірміз (Қ. Исабаев).

Б-ж. Жер, су, ру аттары да табыс септігінде тұрып толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркеседі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Тобықтыны түңілген Базаралы* қылығы естілмегенде осы өңірде тек бір-екі кісіге естілмепті (М. Әуезов). *Жігітекті құтыртқан* тағы бір *желік* бар деп-ем (М. Әуезов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Қыпшақты* талқандайтын *Шыңғыс ұрпақтары* айналасы отыз-қырық жылдың ішінде жарты дүниені алды (М. Мағауин).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Адамды ұғар қасиеті* жоқ жігіттің жүзі көкшіл тартып, бұрынғысынан да сұрланып кетті (Жұлдыз). *Сырды басар Шәйна биліктер* мейірімділік, бекзаттық, ірілік атаулыдан аза, қанқұйлылығымен талай жанның жағасын ұстатқан (М. Мағауин).

Б-г. Сын есімдердің заттанып барып табыс жалғауында толықтауыштық қатынаста жұмсалуды:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Білектіні бағаламаған төрешілердің* әділетсіз шешімі жанкүйерлердің наразылығын тудырды (газеттен). *Жақсыны танымаған халқыңнан* не күтеріңді де білмейсің (Арай).

ә) *-атын, -етін, -итын* тұлғалы есімше: Жаралыны байлайтын еш нәрсе табылмаған соң, белдемшесінің оң жақ етегін дар еткізіп айырды да, аяғын шымқай орап, ағытқан қайыс белбеумен тас қып байлады (С. Мұқанов). *Қараңғыны елемейтін жан* тар шатқалға қамап алған қалың жылқыны әлдебір адамдар тұс-тұстан атқылап, қырып жатқандай елестеп көңілі құлазып кетті (К. Жұмаділов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Талаптыны бағалар төңірегі* жөндем болмағаны менің көңілімді бірсыдырғы құлазытты (Х. Ерғалиев). *Тіріні түңілтер* мына оқиғадан жайлауды аралап концерт қойып жүрген артистер мүлде бейхабар еді (Р. Токтаров).

I В-а. Жатыс септік жалғаулы зат есімнің мекен пысықтауыш қызметінде жұмсалуын көрсетелік.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Жертөледе жатқан Олжабайдың* көзіне түсетін әзірше екі-ақ адам (Ж. Тұрлыбаев). *Ауруханада жатқан әкесі* бір айдан кейін толық болмағанмен жартылай жазылып шықты (М. Байғұтов).

ә) *-атын, -етін, -итын* тұлғалы есімше: *Еліңде істейтін шаруаң* бар шығар, ұйқыңды қандыр (Х. Есенжанов). *Алма-тыда оқитын баласы* Орхон-Енисей жазбалары туралы жазған дипломын беске қорғап ата-анасын қатты қуантып отыр (М. Байғұтов).

б) *-р, -ар, -ер* тұлғалы есімше: *Елсізде қалар* жалғыз-жарым ескі қазықтай әр жерден сарғыш тартқан қасқа тісі көрінді (М. Сүндетов).

ә) *-атын, -етін, -итын* тұлғалы есімше: *Өмір шыңырауында жататын* бір үміт Сәйфіл-Мәлікті ілгері қарай тарта берді (Мың бір түн).

В-ә. Жатыс септік жалғауының күрделі мекен пысықтауыштық қатынаста жұмсалуды:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Кіші Асуда туған* кіші ұл балпақтай болып өсті, бірақ шешесі сорлы содан оңалмады.

ә) *-атын, -етін, -итын* тұлғалы есімше: *Өмір шыңырауында жататын* бір үміт Сәйфіл-Мәлікті ілгері қарай тарта берді (Мың бір түн).

І Г-а. Көмектес септік жалғауының толықтауыштық қатынаста жұмсалуды.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Жүзбасылармен кеңескен Есжан екі тентекке оннан жиырма камшы дүре бұйырды (Ж. Тұрлыбаев). *Күйеуімен отасқан* отыз жылын еске алуы сол-ақ екен өзегіне ащы жас тығылып, жанары суланып жүре берді (М. Сүндетов).

ә) *-атын, -етін, -итын* тұлғалы есімше: *Баламмен көрісетін күнге* жеткізген сендерге алғыстан басқа айтарым жоқ (Ж. Тұрлыбаев). Сәлимамен отыратын қыздың үстінде көнетоз, жеңінің аузы қырқылған кәмзол, тік жаға, қоңыр көйлек, аяғында қара мәсі бар екен (М. Сүндетов).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Шілмен ұрысар сыйқың* жоқ, мазақ болмай, қой, көрші (Абай). *Елшімен ақылдасар батырлар*, оған орда атынан екі түрлі талап қоймақ (Ж. Тұрлыбаев). Бұған қарағанда, зат есімдер осындай есімшелі оралымда дара, күрделі түрде де қатыса келе, күрделі анықтауыш жасауда үлкен рөл атқарады екен.

2.2. Сын есімді есімшелі оралым

Сын есімдер оқулық, жеке мақала көлемінде сол сияқты Ғ. Мұсабаев, Ж. Шәкенов, Т. Төлеуов еңбектерінде жеке қаралып, олардың негізгі қасиеттерімен бірге синтаксистік қызметтері де арнайы сөз болуда. Әрине, ол еңбектердің бәрінде сын есімнің анықтауыш болуы оның басты қасиеті деп айтылуда. Бұл жөнді де. Өйткені барлық анықтауыштардың ең негізгі тірегі де осы сын есім болса керек. Сын есімнің заттың түрі, түсі, сапасы, көлемі сияқты қасиеттерінің бәрі сөйлем мүшесі жағынан тек анықтауыш арқылы танылатыны

белгілі. Сондықтан да сын есімнің сапалық, қатыстық, негізгі, туынды түрлері мен шырай түрлерінің бәрі де негізінен – анықтауыш.

1. Енді сол көп қыздардың ішінен бөлініп қалған бір ғана ұзын бойлы, ақ сары қыз бар (М. Әуезов).

2. Шын сұлу, сұңғақ денелі бұлшық еттері болаттай иірілген, күнге күйген, тобылғы торы екен (М. Әуезов). Осы сөйлемдердегі асты сызылған дара (сұлу), күрделі (ұзын бойлы, ақ сары, сұңғақ денелі) сын есімдері анықтауыш қызметінде жұмсалған.

Осы күнге дейін сын есімдердің осылайша анықтауыш болуына еш күмән келтірілген емес. Басқа сөз таптарына қарағанда сын есімдер анықтауыш жасаудағы ең негізгі сөз табы. Бірақ сөйлемдердің ішкі ерекшеліктеріне үңілу барысында кейде сын есімдердің синтаксистік қызметінің басқа топқа ауысу процесінің болатынын көруге де болады. Бұлайша саралау кейде түсініксіз болуы да мүмкін. Дегенмен біз осы құбылысты арнайы көрсетіп, олардың да синтаксистік қызметіндегі ауысу процесін нақты дәлелдеуіміз қажет болды. Профессор М. Балақаев, Р. Әміров, Т. Сайрамбаев еңбектерінде бұл мәселе туралы бірер мақала да кездеседі. Олар мұндай фактілердің бар екенін бағдарлағанымен, олардың негізгі ерекшеліктеріне бара алмайды. Біз осы ерекшеліктерді арнайы көрсетуді мақсат еттік.

Сын есімдер сөйлемде өзі анықтауыш болып тұрған есімшенің де алдында тұру арқылы да анықтауыш болуға тиіс болады.

Бұрын да, қазір де бізде *жақсы оқыған балалар* баршылық – сияқты сөйлемде:

жақсы оқитын бала – сын есім + есімше + зат есімдер болатын тіркестерді:

оқитын бала

жақсы бала – деп те көрсетуге болады.

Анықтауыштың жасалуын бұлайша көрсетуілдің негізгі заңдылығына сай келмейді. Өйткені зат есімге тіркесетін сөз бірыңғай анықтауыш емес. Бірі – етістік, екіншісі – сын

есім. Бұл анықтауыштар *бала* зат есіміне сатылана барып жұмсалатын анықтауыштар. Олай болса зат есімнің негізгі, яғни ең жақын тұрған анықтауыш сөзі *оқитын* есімшесі, сонда ол *бала* сөзіне анықтауыштық қызметте оның қимылдық қасиетін білдіреді. Ал енді *жақсы* сын есімі негізінде *бала* сөзіне анықтауыш болуы керек болғанымен, дәл осы тұрысында ең алдымен *оқы* етістігіне қатысты айтылуы тиіс. Сонда ол сын есім алдымен етістікке қатысты жұмсала келіп, пысықтауыштық қатынаста, яғни *қалай оқитын бала* қалпында айтылуы тиіс. Әрине, бұл жерде *жақсы оқыған* сын есім мен есімшені жеке-жеке анықтауыш дей алмаймыз. Ол екі сөз *бала* сөзіне күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалуды тиіс. Күрделі анықтауыштар бір сөз табынан жасалуы керек. Мысалы: қызыл ала орамал, көк түсті ақша т.б. Ал бұл жерде дәл ондай болмағанымен, екі анықтауыш қызметінде жұмсалған сөздердің сатылана келуі арқылы күрделі анықтауыш жасалады деп білеміз. Осыған байланысты есімшенің сұрауы негізгі сұрақтар болып, ал сын есімнің пысықтауыш қызметіндегі сұрауы ескерусіз қалып, екеуіне бір-ақ сұрақ қою арқылы есімшелі оралымды анықтауыш жасалады.

Енді сын есім + есімше + зат есім формулалы анықтауыштардың ішкі ерекшеліктеріне жеке-жеке тоқталалық.

1-1. Сапалық сын есім + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше + есім сөз: *Мол пішілген көйлегінің* етегі Ораз Мұхамедтің бетіне тие жаздап, хош иіс төге, жеңіл желпіп өтті (М. Мағауин). *Кең көсілген жайлаудағы* малшылар қақаған қыстан шығынсыз шыққандарына қуанып, өрістерін кенге салып, абыр-сабыр болып, бір-бірімен қауышуда (Алматы ақшамы).

Сапалық сын есім + *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше + есім сөз: Мынау *жүдеу тартатын дастархан* емес балбыраған бағлан еті, бал татыған балық, қызыл күреңденіп бабымен піскен ақ нан, қант, түйе сүтін қатқан күрең шайы бар дастарқан ғой (Жұлдыз).

Сапалық сын есім + *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше + есім сөз. *Жақсы айтылар ән* болса, біз тыңдауға әзірміз (Ақ желкен). *Те-*

рең қазылар құдық бес отар қойды суғаруға жетіп артылуы тиіс. (Алматы ақшамы).

2. Есімшелермен бірлікте сапалық есімдердің күрделі түрі яғни күшейтпелі шырайлы сын есімдер де келе береді.

Күшейтпелі шырай + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше + есім сөз. Әйтсе де *тым мұқият жиналған* шашаусыз *дүниеден* бір кінарат таппай қоймайтын әдетіне басты (С. Жүнісов). Біздің ауыл бойынша Сұлушаш жеңгем өте *сәнқой* болған *кісі* (М. Қаназов).

Күшейтпелі шырай + *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше + есім сөз: Өзінің де *ең жақсы көретін туысқаны* Абай еді (М. Әуезов). Бұрын отауға *өте сирек келетін Қарасайдың* мына жүрісі сезікті еді (С. Жүнісов).

Күшейтпелі шырай + *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше + есім сөз: *Ең дәмді дайындалар тағамдардың* бәрі Назираның қолынан өтетін (Парасат). Өте шебер тоқылар кілемдер оңтүстік өңірінен келетін (Абай).

3. *-ырақ, -ірек, -рақ, -рек* тұлғалы салыстырмалы шырай + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше + есім сөз: Өзімен *жылырақ сөйлесетін* сол *екеуі* болған соң, солардан артық жан болмады балаға (Ғ. Мүсірепов). *Тереңірек жатқан* бір сырды Ажар білетіндей көрінді (Ғ. Мүсірепов).

-ырақ, -ірек, -рақ, -рек, + -атын, -йтын, -итін тұлғалы есімше + есім сөз: *Төменірек жататын* қатқан қара бала пысықтығымен бәрін өзіне баурап алатын (Ақ желкен). Ал, енді боладысы қызық болып, болғаны одан да *қызығырақ өтетін той* міне осындай (Абай).

-ырақ, -ірек, -рақ, -рек + -ар, -ер, -р тұлғалы есімше + есім сөз: *Шапшаңырақ қимылдар қарсыласы* төпелеген жұдырығымен еңгезердей келген орыс жігітін әлсіретіп-ақ тастады (Алматы ақшамы). *Еркінірек қимылдар тұста* сен бізге кедергі келтіре бердің ғой (Жас Алаш).

4. *-дау, -деу, -тау, -теу* жұрнақты салыстырмалы шырайдың есімшенің әртүрлі тұлғалармен тіркесі.

-дау, -деу, -тау, -теу + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + есім сөз: *Сиректеу біткен тал*, қайыңы бар шарбақты

өзен алыстан қарауытады (М. Мағауин). Ұзынша боп біткен, *үлкендеу келген* қоңырқай *көздері* саналы сияқты (С. Бакбергенов).

-*дау*, -*деу*, -*тау*, -*теу* + -*атын*, -*етін*, -*йтын*, -*итін* тұлғалы есімше + есім сөз: *Қолапайсыздау келетін ірі денесі* өзіне жара-сып тұратын (Парасат).

-*дау*, -*деу*, -*тау*, -*теу* + -*ар*, -*ер*, -*р* тұлғалы есімше + есім сөз: *Икемсіздеу қимылдар қолдары* осы күні іске төселіп өзін де таңырқатып жүр (Егемен Қазақстан).

5. Күшейткіш буынды сын есімдердің есімшелермен тіркесіп келіп есімшелі оралым жасалуы.

Күшейткіш буынды сын есім + -*ған*, -*ген*, -*қан*, -*кен* тұлғалы есімше + есім сөз: Бұл мезетте алау күн көк етекке *қып-қызыл албыраған ернін* басқан (Р. Рысжанов). Қолы, бет-аузы күйелеш-күйелеш, ертедегі жалмауыздай бүкшің қағып, *қап-қара домаланған нәрсені* қомпаң-қомпаң асайды (О. Бөкеев). Жоғарыда келтірілген мысалдардан күшейткіш буынды сын есімдердің есімшенің -*ар*, -*ер*, -*атын*, -*етін*, -*йтын*, -*итін* тұлғаларымен тіркесу қабілетінің аздау екендігін көреміз.

Сын есімдердің етістіктермен тіркесі туралы М. Балақаев [36], одан кейін Т. Сайрамбаевтар еңбегінде дәйекті сөз болды. Т. Сайрамбаев барлық сын есімдер етістіктермен қабыса байланыса бермейді, тек мағыналық байланыстағы сын есімдер ғана етістікпен тіркесе алады деп олардың ара жігін нақтылай саралап көрсетті [107]. Әрине, етістікті сөз тіркесінде сын есімдердің ішінде сапалық сын есімдер молжұмсалады. Міне, осы принцип бойынша есімшенің де аясында сапалық сын есімдердің жиі жұмсалуы осыны дәлелдесе керек.

Есімше тек сапалық сын есімдермен ғана бірлікте келіп қоймай, сол сияқты қатыстық сын есімдермен де тіркесіп келіп есімшелі оралым жасауға қатысады. Қатыстық сын есімдерінің ішінде -*ты*, -*ті*, -*ды*, -*ді*, -*лы*, -*лі* жұрнақтары мол қатысатынын байқадық.

11-1. -*ты*, -*ті*, -*ды*, -*ді*, -*лы*, -*лі* + жұрнақты сын есімнің -*ған*, -*ген*, -*қан*, -*кен* тұлғалы есімше + есім сөздермен тіркесі арқылы: *Күшті ашыған* қою *қымыз* жиынды сәл қыздырған

(М. Әуезов). Сол бабалардың жекпе-жегін *түйінді жазған* көп *кітап* бар бізде, — деді Иланшы Қадырхан (Ж. Тұрлыбаев).

-ты, -ті, -ды, -ді, -лы, -лі + -атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше + есім сөз: Қар басқан, *қатпарлы келетін жоталар* мен қарағайлы ақ таулардың ортасында екі адам мекен етесіздер (О. Бөкеев). *Келбетті келетін* ауған қыздары апта аралатпай, сенбі-жексенбі күндері осылай қарай шұбайтынды (Парасат).

-ты, -ті, -ды, -ді, -лы, -лі + -ар, -ер, -р тұлғалы есімше + есім сөз: Қайрақбайдың онашада баяндауынша, Қалисанын бойы биік, сымбатты сұлу, *сәнді киінер* кербез кісі (С. Мұқанов). *Шатырлы келер* биік үйлер орналасқан қалаға жүрексіне кіргені, сондағы жүрегі жарыла қуанғаны —баяғы ескі суреттер санасын құйын жүргендей дүрліктіре, құйғытып өте шыққан (М. Сқақбаев).

2. -дай, -дей тұлғалы қатыстық сын есім + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + есім сөздің тіркесі: *Өзендей өкірген үні* өшіп, үлгермей, көп ағаштың біріне соғылып жерге гүрс құлады (М. Сқақбаев). *Арыстандай ақырған* талай батырларымыздың өткен ғасырларда өмір сүргенін көреміз (Жұлдыз).

-дай, -дей тұлғалы қатыстық сын есім + -атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: *Маржандай “сылтырайтын жеті қарақшы* шалқасынан түскен секілді (С. Жүнісов). *Түлкідей жылмыңдайтын жастарға* ішім жылымайтын (М. Қаназов).

-дай, -дей тұлғалы сын есім + -ар, -ер, -р тұлғалы есімше — есім сөз тіркесі: *Шудадай созылар шөпке* айырын бойлата түйреп төбесіне тік көтеріп алғанда, құрысқан жауырыны күтірлеп, бойы жазылып, бұлшық еттері болат серіппедей тартылады (К. Жұмаділов). Аңқылдаған ақкөңіл бала ма десем, тегі *түлкідей жылтыңдар* қу баласың ба деймін (С. Мұқанов).

3. -сыз, -сіз тұлғалы қатыстық сын есім + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: Үнсіз отырған *Абайдың* басы зеңіп, пысынай түсіп, ұйқысы келді (М. Әуезов). Иланшы Қадырхан таңертеңнен әлденені *тағатсыз күткен* халде еді (Д. Досжанов).

-сыз, -сіз тұлғалы қатыстық сын есім + *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: Жұман белгілі мылжың, берекелі сөзі жоқ Абайдың ағайын ішінде ең бір *нәрсіз көретін кісісі* (М. Әуезов). *Әлсіз желпитін самалға* жіп-жіңішке жапырағын тосып шұлғи сүйсініп тұрған Көкмарал періштенің салмағын қауырсын құрлы ауырлаған жоқ (М. Сқақбаев).

-сыз, -сіз тұлғалы қатыстық сын есім + *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: Шарасы енді ғана күміске тола бастаған айға қарап, бозбаладан бетер емірене қиялдап тұрған Ақан шалдың қазіргі бейнесі бітімі өмірден *өкінішсіз өтер* бейқам *адамнан* гөрі, алысқанмен алысып, айтысқанмен айтысқан, бірақ жоқтан өзгеге жасып, сағы сынбаған рухы мықтылықты аңғартқандай (О. Бөкеев).

Сират көпір жігітке қара қылдай
 Ұзындығы жүргенге бір мың жылдай
 Бұл жалғаннан *урлықсыз өтер адам*.
 Нұр пейіштен өзіне алады жай
 (Ү. Жанкелдіқызы)

Осы күнгі етістікті сөз тіркесі туралы зерттеулерде қатыстық сын есімдердің етістікпен тіркесінде *-ды, -ді, -дай, -дей, -тай, -тей, -сыз, -сіз* жұрнақты қатыстық сын есімдері ғана деп қарастырылуы басқа жұрнақтарды етістікпен жиі тіркесе бермейтінін көрсетсе керек. Дегенмен есімшелі оралым жасауға жоғарыдағы көрсетілген жұрнақтарға қоса *-қыл, -кіл, -шыл, -шіл, -паз, -нез* секілді өнімсіз жұрнақтардың да қатысын ескермеуге болмайды.

4. *-қыл, -кіл* тұлғалы қатыстық сын есім + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: Жігіттің енді *сұрқыл тартқан жүзі* мен қанталай түскен көзінен Абай ашу-шағым тәрізді ажар аңғарды (М. Әуезов).

5. *-шыл, -шіл* тұлғалы қатыстық сын есім + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: Ең алғаш Тоғжанды көргенде осы өзеннің бас жағындағы анау алыста көкшіл

тартқан Түйе өркеште көрген (М. Әуезов). *Ақшыл тартқан көбік* арасынан әредік күміс ауыздық жалт етіп күнге шағылысады (Д. Досжанов).

-шыл, -шіл тұлғалы қатыстық сын есім + *-атын, етін, -йт-ын, -итін* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: *Секемшіл келетін адамдар* мына сияқты ну ормандарға аяғын баспайды (Жұлдыз).

-шыл, -шіл тұлғалы қатыстық сын есім + *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: Әсіресе осындай қараңғы түнде *сезікшіл келер аттар* жиі-жиі оскырынып, жөнсіз тебіне береді (Жалын). *Көпшіл келер* ауыл *адамдарының* жайдары мінезі бәрімізге ұнады (Жұлдыз). Бұл мысалдарға қарағанда, сын есімдер өз алдына сөйлем мүшесі болатын сөз табы делінгенімен, есімше алдында сол сөз табымен мағыналық бірлікте бір-ақ сөйлем мүшесі қызметін атқарады да, өзіндік синтаксистік қызметтен ауысады. Бұл жағдай сын есімдердің көбіне сапалық, сол сияқты қатыстық түрлеріне тән.

2.3. Сан есімді есімшелі оралым

Сан есімдердің де етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте жұмсалуды тілімізде кездесетін құбылыс болғанымен, бұл мәселе туралы ең алдымен Н.К. Дмитриев, Л.Н. Кононов, М. Балақаев [58; 85; 35] сияқты ғалымдар сөз етті. Олар сан есімнің тек есімді сөз тіркесінде жұмсалуды ғана емес, етістікпен де тіркесіп пысықтауыштық қатынаста берілуін алғаш айқындағандар болды. Кейіннен сан есімнің етістікпен тіркесуі туралы Ә. Хасенов, Т. Сайрамбаевтың [128; 107] диссертациялық жұмыстарында жеке қаралды. Онда сан есімдердің тек есімдермен ғана емес етістіктермен тіркесіп пысықтауыш қызметін атқаруы жан-жақты айтылды. Бұл зерттеулер бойынша, етістіктің сан есімнің барлық мағыналық түрлерімен тіркесе бермейтіні, оның ішінде есептік, реттік сан есімдері ғана етістікпен тіркесіп жұмсалатындығы айтылған. Шынында, қабыса байланысқан сөз тіркесінде сан есімдердің есептік, реттік түрлері едәуір дәрежеде қолданылатындығы белгілі де.

Әрине, сан есімдерге етістіктердің де басыңқылық қызметі оның әртүрлі категорияларында әртүрлі. Әсіресе, сан есімдердің етістіктің ішінде есімше түрімен тіркесуі бізге қажетті тұсы. Егер бағыныңқы сыңарда көбіне есептік, реттік сан есімдері ғана келсе, ал басыңқы сыңарда есімшелердің *-ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -итін, -ар, -ер, -р* түрлерінің бәрі бірдей басыңқылық ете бере ме деген де өзіндік сауал пайда болады. Бұл жерде мына мәселені де ескере кеткен жөн. Егер бағыныңқы қызметте сан есімдердің жеті түрінің тек екі түрі ғана қабыса байланысуға қабілетті болса, енді сан есімдердің есімшелермен меңгеріле байланысуы да келіп туады. Мұндай кезде есептік, реттік сан есімдері де қатыса алады. Есімшелердің сөйлемнің ішінде өзіне қандай сан есімдерді бағыныңқы қызметке алып, күрделі анықтауыш болуы да өзіндік үлкен мәселе.

Қолымыздағы бар материалдарға қарағанда, сан есімдер есімше алдында нөлдік тұлғада да, септік жалғаулары арқылы да келе береді екен. Осыған байланысты сан есім мен есімшенің күрделі анықтауыш болуын іштей қабыса және меңгеріле байланысады деп бөлу орынды.

Бір ескере кететін нәрсе, біз бұл бөлімде әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысқан сан есім мен есімшелі анықтауыштарды сөз еткенде тек сан есім қатысты түрлерін ғана сөз етіп отырмыз. Ал аралас түрі туралы тек соңынан ғана сөз етеміз.

Сан есімдерге басыңқы қызметте күрделі анықтауыш жасауда есімшелердің үш түрлі жұрнағының қатысы әртүрлі. Яғни сан есімдермен

-қан, -кен, -ған, -ген, -атын, -етін, -йтын, -итін, -ар, -ер, -р жұрнақты есімшелердің бірімен мол, екінші бір жұрнағымен сирек, ал кейбір жұрнағымен есімшенің тіркеспесуі де мүмкін екен. Дегенмен, есімшелі оралым жасауда ең көп жұмсалатын *-ған, -ген, -қан, -кен* жұрнақты есімшелер екені айқын.

- **Сан есімнің қабыса байланысуы**

1. Есептік сан есім *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: Өмір үшін жанталастың соншалық шапшаң-

дықпен ұшқын атып, *жуз құбылған шағы* (М. Әуезов). Сараңның *үш салған тұзы* татымас (Сараи).

Есептік сан есім + *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: *Төрт бүктелетін* бірнеше *сырмақ* төрге төселіп биіктетілген екен (М. Мағауин). Өз басым әлі күнге шешемнің көп сөзіне құлақ қойып, *мың келетін ашуының* бірін де елеп жүрген жан емеспін (С. Сарғасқаев).

Есептік сан есім + *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше + есім сөз: *Бір салар қолқасының* орындалатынын сезген Назымның тас түйілген қабағы жадырап, түнерген қайғысы түріле бастағандай (Ғ. Оралбаев). *Екі қайталар шамасының* жоқтығын сезген қарт ештеңені сезбеген адамша үндемей отыра берді (Е. Домбаев).

2. Реттік сан есім + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: *Бірінші қазылған құдық* тереңдігінен ешкімге күмән келтіре қоймады (Ғ. Мұстафин). Жаңа Қарағандыда *бірінші соғылған балға*, бірінші құрылған көрік сенікі (Ғ. Мұстафин).

Реттік сан есім + *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: Бірінші келген кезде көк сағынған мал, жусан, көбек, жалманқұлақ сияқты ащылы шөпке әбден қонды (Шәкәрім). *Екінші талқыланған мәселе* – ауыл жастарының тәртібі туралы болмақ (Жас Алаш).

Реттік сан есім + *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше + есім сөз: *Үшінші айтылар ой* – көпшілікті қатты толғандырары сөзсіз (М. Сқақбаев). Келіншегі құрған жоспары бойынша *бірінші кездесер ешкінің* мүйізінен ұстамаққа алға қарай ұмтыла берді (Т. Мәмесейітов).

3. *-дан, -ден, -лап, -леп, -дай, -дей* жұрнақтары жалғанған болжалдық сан есімдермен тіркесіп келіп есімшелі оралым жасалады.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Мыңдап өрген қой* кең даланы жауып кеткен болды (С. Мұқанов). *Екеулеп тартқан арқан* үзілуге шақ қалды (Шәкәрім).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Екі сағаттай оқылатын лекция* маужырап отырған студенттерді сергітетін-

дей тартымды болуы керек (Ә. Нұршайықов). *Сегіз сағаттай жүретін* жол Ережеп ақсақалды қатты қалжырататын болды (М. Қаназов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Он сағаттай орындалар істі* сендер қалай тез бітіргенсіңдер (Жас Алаш).

-даған, -деген тұлғалы болжалдық сан есімдердің -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы жасалуы: *Ондаған көшкен ауылдың* орны ойсырап, құлазып артта қалып барады (Шәкәрім).

Есімшелі оралым жасауда болжалдық сан есімдер -атын, -етін, -йтын, -ар, -ер, -р тұлғалы есімшелермен тіркеспейді екен.

Есімшелі оралым жасауда бағыныңқы сыңардағы тәуелдік жалғаулы сан есімдер есімшелермен үнемі қабыса байланыса бермей, былайша айтқанда іштей “қиыса” да байланысатынын көруге болады. Мұндай жағдай көбіне реттік және жинақтау сан есімдеріне тән.

4. Әрине, реттік сан есімдері көбіне қабыса байланысуға бейім болса, ал олар тәуелденген кезде заттанып есімшелі топта бастауыштық тұлғаға ие болады. Сонымен осы реттік, жинақтау сан есімдерінің тәуелденіп келіп есімшелі оралым-жасауға қатысатынын байқаймыз.

► Реттік сан есімдердің тәуелді формада тұрып есімшелі оралым жасауы.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы: *Екіншісі салған сурет* — аудандық оқушылар үйінің көрмесіне қойылатын болды (газеттен). *Біріншілері туылған күн* — естен ешқашан шықпақ емес (Р. Сейсенбаев).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Біріншісі айтатын сөзді* олар бұзып жіберді (Жас Алаш).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Үшіншісі салар ән* ел арасына тарай қоймаған жаңа туынды көрінеді (Жалын).

5. Тәуелдік формадағы жинақтық сан есімдердің -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімшелермен тіркесі: *Екеуі айтқан ән* даланы жаңғыртып жібергендей (М. Әуезов). *Екеуі шырамытқан жігіт* осы ауылға жиен болып шықты (М. Қаназов).

Тәуелдік формадағы жинақтық сан есімдердің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелермен тіркесі: *Төртеуі кездесетін шақ* – сәске түске белгіленген болатын (С. Сарғасқаев). *Екеуің орындайтын іс* – қалайда нәтижелі болуы керек (Ғ. Мұстафин).

Тәуелдік формадағы жинақтық сан есімдердің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркесі: *Екеуің айтар сөз*, істер іс әлі алда (Жас Алаш). *Үшеуің тындырар шаруа* бір күнге жетерлік (Е. Домбаев). Жинақтық сан есімнің қосарланып келуі арқылы есімшелі оралым жасалады:

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімшелер арқылы: Дабырлаған көп халық, *екеу-екеу ойнаған балалар* осынау кең даланың сәнін кіргізіп жібергендей (Ә. Нұршайықов).

6. Қосарланған жинақтық сан есімдердің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшемен тіркесі: *Екеу-екеу тұратын пішеншілер* аяқ асты күрт қозғалып Ықсанға қарай қауқалақтай жүгірісті (М. Сүндетов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімшемен арқылы жинақтық сан есімдер есімшелі оралым жасауға қабілетсіз болады екен.

Жалпы сан есімдердің бірнеше түрінің синтаксистік қызметі бірдей еместігі айқын. Солардың ішінде анықтауыш қызметінде тек есептік, реттік сан есімдері ғана жұмсалатындығы барлық зерттеу еңбектерінде үнемі сөз болды. Соның ішінде олардың етістіктің алдында жұмсалып пысықтауыш болуы да ескерілуде. Сан есімдер осындай синтаксистік қызметте үнемі жұмсалатын сөз табы десек, ал енді сөйлемнің ішінде есімшенің алдында келіп күрделі анықтауыш болған кезде сан есімдер сын есімдер сияқты анықтауыштың сұрағына жауап бермей, енді есімшенің жетегінде күрделі анықтауыш болып кетеді де, пысықтауыш болудан қалады. Бұл жерде егер сын есім, сан есім, есімшелер заттанса, өздерінің сұрауларына жауап бермей, олар заттық мағынаға ие болған тәрізді сын есім, сан есімдер сөйлемнің ішінде есімшемен бірлікте өздерінің сұрауларына жауап бермей, есімшелі оралым құрауына сәйкес олар есімшенің *қандай?* деген сұрағына жауап беруге тиісті.

Сан есімдер жоғарыдағыдай тек қабыса байланыспай, кейде менгеріле де байланысады.

► Сан есімнің менгеріле байланысуы

Есімшелі оралым жасауда сан есімдер барлық септік жалғауында келмей, көбіне, барыс, шығыс септіктерінде ғана қолданылады. Септік жалғаулы сан есімдер мен есімшелер күрделі анықтауыш болғанымен, бағыныңқы сынардағы сан есімдер іштей көбіне пысықтауыштық қатынаста жұмсалып, күрделі анықтауыш болады.

– Барыс жалғаулы сан есім мен есімшенің тіркесуі арқылы есімшелі оралым жасалуы.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Он бесіне қараған түні* Мария толғатқан соң, он бесі күні Әділ Серікбайды ауылға тастап Доғаланға жалғыз кетті (Шәкәрім). *Қырқына шыдаған бастық*, қырық біріне шыдамай ма? (С. Мұқанов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Он жетіге шығатын бала* Сұлтан асқақ ой, тәкаппар көңіл жетегінде еді (М. Мағауин). *Беске толатын баласының* тілінің әлі шықпағаны да шешесін қатты абыржытады (Жұлдыз).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Тоқсан екіге шығар* Өмірзақ қарт үрім-бұтағының амандығын тілеп, табысына қуанып, ағайын-туғанын аралап, көңіл сергітеді (М. Сқақбаев).

– Шығыс жалғаулы сан есім мен есімшенің тіркесуі арқылы есімшелі оралым жасалуы:

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Жиырмадан топталған әскерлер* дуылдасып тұр (Т. Ахтанов). *Үштен бөлінген барлаушылар* тез аттанып кетті (Т. Ахтанов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Оннан бөлінетін балалар* дереу өздеріне тапсырылған іске жұмыла кірісіп те кеткен екен (С. Сарғасқаев). *Екеуден отыратын балалардың* бар назары мұғалімге ауған (С. Сарғасқаев).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Бестен бөлінер тастар* Әсем алдында бытырай шашылып жатыр (Д. Исабаев).

2.4. Есімдікті есімшелі оралым

Есімдік заттың өзін немесе белгісін көрсеткенімен оның атын атамайтын сөз табы болып есептеледі. Әдетте, есімдіктер есімдердің немесе атауыш сөздердің орнын алмастырушы ретінде қолданылады.

Есімдіктерді ерекше сөз табы ретінде тани отырып академик Н. Сауранбаев былай деді: “Есімдіктердің мағынасы әрқилы, қиын. Бұлардың өзінше бөлек мағынасы болмайды. Олар сөйлемде басқа сөздердің орнына жүреді. Мұның себебі есімдіктер заттың, құбылыстың аты я болмаса олардың сынын, сипатын білдірмейді. Әр сөздің абстрактыққа айналғанын білдіреді” [115,23 б.]. Мұның себебі адам сөйлегенде әрбір сөзі зат деп, болмаса заттың сипаты, белгісі деп ұрынбайды, ұғым деп түсінді.

Есімдіктер мағынасына қарай, жіктеу есімдігі, сілтеу есімдігі, сұрау есімдігі, өздік есімдігі, белгісіздік есімдігі, болымсыздық есімдігі, жалпылау есімдігі болып бөлінетіні белгілі.

Есімдіктер аса көп емес, оның үстіне өзгеріп, дамып отыратын мүмкіншіліктері де шектелген. Солай бола тұрса есімдіктердің жасалу тәсілдері күрделі екендігі сезілді. Есімдіктердің әр мағыналық тобы жөнінде айтылған көптеген пікірлер бар [37; 81; 78; 71].

Есімдіктердің синтаксистік жағынан барлық сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалуды үнемі айтылуда. Ол морфология саласындағы еңбектерде нақтылай айтылса, ал синтаксистік еңбектерде олар әрі сөз тіркесі, әрі сөйлем мүшесі тұрғысынан едәуір дәрежеде айтылуда.

Есімдік туралы біздің арнайы қарастыратын мәселеміз сөйлем ішінде оның есімшенің алдындағы синтаксистік қызметі.

Есімдіктің барлық түрлерінің синтаксистік қызметінің бар екендігі мәлім. Бұл тұрғыдан есімдіктер зат есім, сын есім, сан есімдердің орнына жұмсалатын болғандықтан, толық синтаксистік қызметі бар сөз табы болып саналады. Егер есімдіктердің әрқайсысының белгілі бір сұрақтарға жауап беріп, белгілі сөйлем мүшесі болады деп айтылғанымен, енді олар сөйлем

ішінде есімшелермен бірлікте арнайы бір сұрауға жауап беріп сөйлем мүшесі болуы ойлануды қажет етеді. Тіпті бастауыш қызметінде жұмсалатын *мен, сен, ол* секілді жіктеу есімдіктерінің өзі кім? деген сұраққа жауап бермей, есімшенің жетегінде кетіп, күрделі анықтауыш болуы оның басқа сөз таптарындағы ерекшеліктерімен ұштасып жатады.

Күрделі анықтауыш жасауда есімдіктер есімшемен екі түрлі бағытта тіркеседі.

1. Есімдіктердің өзі ғана есімшемен тіркеседі.

2. Есімдіктер тағы да басқа сөз таптарымен бірлікте, есімше алдында күрделі анықтауыштың құрамында келеді. Осылардың ішіндегі ең күрделісі есімдіктердің есімшелермен бірлікте жұмсалуды. Әрине, есімдіктер есімді сөз тіркесінде қабыса, меңгеріле, матаса байланысса, етістікті сөз тіркесінде әрі меңгеріле, қабыса байланысатыны белгілі. Есімдіктер енді есімшемен күрделі анықтауыш құрай келіп, олар іштей бастауыштық, пысықтауыштық, толықтауыштық қатынаста жұмсалады. Осыған байланысты осындай күрделі анықтауыштарды: қабыса байланысқан, қиыса байланысқан, меңгеріле байланысқан — деп үш топта қарастырамыз.

• ***Есімдіктің қабыса байланысуы***

► Сілтеу есімдігімен есімшелі етістіктердің қабыса байланысуы.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы: *Сол әкелген қазынасы, кейде шырқап өрлеген Әмір, Оралбай үндерімен шығады (М. Әуезов). Бұл құйындатқан жас жігітке иттің соңынан еріп, алыстан бұққан Құрмаш орнынан түрегеліп қарады (К. Жұмаділов).*

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: “Осы пермелеріңіз жұмыс істей ме, *сіздердің сол шешетін шаруалар емес пе бұл*”, — деп қайтарған бір-екі рет (Т. Мәмесейітов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Бұл өзгерер қаталдық-ты Қойбағар бірте-бірте ұқты (Х. Есенжанов). Ақшоқыға бұл әкелер жаңа хабардың бір ауыр суығы да бар еді. Жалпылау есімдіктері де есімшелердің әртүрлі тұлғаларымен келіп есімшелі оралым жасайды.*

Жалпылау есімдігі *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: Ешбір адам кіруге батпай, *барша жиналған жұрт* далаға камалып тұрды (С. Мұқанов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: Офицердің келіншегі болған соң ба, *бәрі жарасатын Талшын* емін-еркін қозғалады (М. Байғұтов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: Бәрі жарар іске сен неге жарамай қалдың? (Парасат).

Өздік есімдіктерінің есімшенің әртүрлі тұлғаларымен оралым жасауы.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы: *Өзі жығылған бала* жыламайды (Мақал). *Өзі тілеген жұмысын* істейтін болсын — деп, бай күнгірлеп сабадай пісілді (І. Жансүгіров).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Өзі тұратын* қала типтес *поселкеде* мұндай мүмкіндік, мынадай тыныштық пен сұлулық бола бермес (М. Байғұтов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Палуан өзі кірер есіктің* алдында, күрес алаңына қарай мойнын сөзып қарап тұр (Қ. Әбдіқадыров).

Белгісіздік есімдігі + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше + есім сөз тіркесі: *Әрбір ашылған курста* қазақ тілінде кеңсе істерін жүргізу тақырыпты нұсқалар көрсететін болу керек (С. Сейфуллин).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Әрбір қабылданатын студент* көрсетілген бағдарлама бойынша толық тексерілуден өтуі керек (Жас Алаш).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Әркім тіктерір күпейке* мен балағы ұзынды-қысқалы шалбар Серікке бұйырмады (М. Сүндетов).

Болымсыздық есімдігі + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше тіркесі: *Ешкім көрінбеген жолға* қарап тұрды да, қара жолмен бұлкілдеп ауылға тартты (Х. Есенжанов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімшемен тіркесі: Бантигімді алып *ешқайсысы білмейтін жерге* тығып қойдым, — деді өзіне сұқтана қараған Жәнібекке бұрылып (Қ. Жұмаділов). Осы жерде Айтбай атамның *ешкім білмейтін бір күйін* ыңылдап саламын, — деді бала (М. Байғұтов).

Болымсыздық есімдігі *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркеспейді екен.

Анықтауыштардың соңғы сөзінің есімше тұлғалы болып келуі көп нәрсені аңғартатындай. Өйткені есімшенің бойында етістіктің қасиеті болғандықтан, өзінен бұрын тұрған сөздерді игеріп әкету қасиеті бар. Сондықтан есімше қимылдық сапаға ие бола отырып, өзінің алдындағы сөздерді өзге мүше ретінде тануға қарай жетелейді.

Профессор М. Балақаев күрделі анықтауышқа үйірлі анықтауыштардың бірі ретінде іштей бастауыштық, баяндауыштық қатынастары үйірлі анықтауышты да жатқызу орынды. Автор: “Біз көрген бала аса тәртіпті, талантты болатын” сөйлеміндегі *біз* есімдігі мен *көрген* есімшесі арқылы күрделі анықтауыш жасалуын алғаш көрсете білді. Әрине, бұл басқа анықтауыштарға қарағанда есімдіктерді іштей қиыса байланысқан деп беру орынды. Егер есімдіктер есімшемен қабыса және меңгеріле байланысатыны сияқты енді қиыса байланысқан есімшелі топты есімдіктер туралы да айтатын боламыз.

- ***Есімдіктің қиыса байланысуы***

Жіктеу есімдігінің есімшенің әртүрлі тұлғаларымен оралым жасауы.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы: Сіз *айтқан өріс* – менің де біраз шарлаған жерлерім (М. Әуезов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: Мен *шығатын қақпаға* қарай жақындайық (Қ. Әбдіқадыров). *Мен білмейтін Тана* бар ма еді, алты ауыл Әлмембеттінің болмаса жеті ауыл Жиёмбектінің? (Қ. Жұмаділов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше: Міне, *сіз диттер* Кезең селосы осы, – деді инспектор Мыңзат (М. Байғұтов).

- ***Есімдіктің меңгеріле байланысуы***

Табыс жалғаулы есімдіктердің есімшемен тіркесуі.

Жіктеу есімдігі + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Мені байқамаған Халел* көшкен жұртта қалғандай көңілі құлазып,

өне бойы қалтырап отыра кетті (С. Жүнісов). *Оны* абыржытқан оқиға кімді болса да таңқалдырмай қоймас (Б. Тоғысбаев).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Бізді алаңдататын нәрсе* – Жәнібектің туған әкесін жек көруі (Қ. Жұмаділов). Бірақ *оны елейтін Жұман* жоқ (М. Әуезов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше. *Оны елітер нәрсе* – қыздың қарақаттай көздері, айдай қабағы, аппақ тамағы еді (Г. Оралбаев).

Белгісіздік есімдіктері табыс жалғауында есімшелермен тіркеседі.

а) -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Әлдекімді күткен қыз* бір орнында тұра алмай тыпыршып жүр (М. Байғұтов). *Әркімді жалдаған жұмыс* қиюы қашып алға жүрмей-ақ қойды (Ғ. Мүсірепов).

ә) -атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Әлдекімді күтетін ниғылы* болмаса да Шоң үйіне кірген қонағын қос қолдап амандасып қарсы алды (Қ. Исабаев). *Кейбір тігілетін шатырлар* Жуантөбедегідей ұсақ көріксіз емес көлемімен де көркімен де ерекше көрінетіндей болуы келісілді (А. Исабаев).

б) -ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Біреуді даттар* жаман әдемі жоқ Жәнібек қыранның күрсінгенін еститін, көңілдегі қасиетті домбыраның қос ішегінен аңғаратын адамдардың құрметтей түскендей болды (Қ. Жұмаділов). *Әлдекімдерді қондырар үйіне* дастарқан жайғызып, тайқазанын толтыра ет асқызды (Қ. Әбдіқадыров).

Болымсыздық есімдіктері табыс септігінде есімшелермен тіркеседі.

а) -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Ешкімді кездестірген Сәрсен* еркіндеп жүріп атын ерттеді (Ғ. Мүсірепов). *Еш-нәрсені байқамаған Жәнібек* туған даланың төсінде көкірегін көріктей керіп, терең бір тыныс алды (Қ. Жұмаділов).

ә) -атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Ештеңені аңдамайтын Сұлтан* өзі қылыш суырған күні Сейтектің екі ортаға суық сөз тастағанын қайдан білсін (М. Мағауин). *Ешқайсысын тыңдамайтын кіші баласы* бүкіл ауылды дүрліктірді (М. Қаназов).

Табыс септігіндегі болымсыздық есімдіктері *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркеспейді екен.

Өздік есімдіктері де табыс жалғауында есімшелермен тіркеседі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Абай болса, күндізгі *өзін көңілдендірген күйін* ұмытпаған еді (М. Әуезов). Жиренше қабағын суыта түсіп, *өзін ширықтырған ызамен* сөйледі (М. Әуезов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: Дәрмен бағанадан бергі дауда өзін кадрлейтін Базаралының бір мұнды күйлерін ойлап отырған (М. Әуезов). *Өзін танымайтын* ортада жалғыз отыру жігітті бұрынғыдан да қатты абыржытты (М. Сүндетов).

Өздік есімдіктері де *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркеспейді.

Сілтеу есімдіктері де табыс жалғауында есімшелермен тіркеседі:

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: Е, бірақ *осыныңды ұғынған қазақты*, кәрі-жасты көрмей бара жатқан жоқпыз ба? (М. Әуезов). *Осыны ойлаған Базаралы* ішіне көп сырын бүкті де шешілген жоқ (М. Әуезов).

ә) *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімше: *Бұны түсіретін үй* ноғай мешітінің төңірегінде екені есінде еді (Х. Есенжанов). *Бұны шығаратын уақыт* күндегідей өзгеріп, бүгін ойындарға онша көңіл бөлінбей отыр (Қ. Әбдіқадыров).

б) *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімше: *Мынаны тындар сыңайын* таныған соң өзімді көрсету үшін ертеден кешке дейін палуан атамның қасында жұмыс істедім (Қ. Әбдіқадыров). *Осыны әкестер сәтте* өзінің қорқақтығына өлердей қорланды (Жалын).

Жалпылау есімдіктері табыс жалғауында есімшелермен тіркеседі.

а) *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше: *Баршаны таңдандырған қыз* өзінің ауылдасы болып шыққанына мақтанып, жан-жағына қораздана қарады (Жалын).

Жалпылау есімдіктерінің есімшелермен тіркесу мүмкіндігі аз болады. Тек *барша* есімдігі ғана табыс септігінде есімшелі оралым жасауға қатыса алады.

Барыс жалғаулы есімдіктердің есімшемен тіркесіп оралым жасауы.

Жіктеу есімдіктері *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: *Маған берген қымыз* тек бір сабадан бір сабаға қотарылған сияқты (І. Жансүгіров). *Саған тапсырылған жұмыс* бәрімізге сын болғандай (Жұлдыз).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Оған бататын* нәрсе – аспанның тіреуіндей болып балалардың алдында мойнына бір шелек су құйылып кеткен жанша сүмірейіп тұру еді (Б. Алдамжаров).

-ар, -р тұлғалы есімше арқылы: *Бізге айтылар тілек* біреу ғана – бақыт (М. Сүндетов). *Саған жүктелер міндет* – ескіденкеле жатқан осы тайтұяқ күмісті әкеңе жеткізу (М. Мағауин).

Өздік есімдіктері барыс жалғауында есімшелермен тіркеседі: *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: *Өзіне арналған сөз* болмаса да Ербол тоқтай салысымен, іле сөйлеп жатыр (М. Әуезов). Жұманның қасында өзіне тартпаған талпақ *қара баласы* – месқара бар екен (М. Әуезов).

Сілтеу есімдіктері барыс жалғауында тұрып толықтауыштық қызмет атқарады. *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: *Мынаған сасқалақтаған жігіт* сыр бергісі келмей, аяқ астынан көңілі тасып, буылған теңдерді тіркеулі қораптың үстіне қаңбақ құрлы көрмей лақтыра берді (Қ. Жұмаділов). *Бұған келген екеудің* жүздеріне жылу жүгіріп, бітеу жараның аузы ашылғандай болып еді (О. Бөкеев).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Бұған жүктелетін жауапкершілік* бейқам ұйқы мен алаңсыз қыдырысты жинастырып қоюға әкеліп тірелді (Т. Мәмесеітов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Осыған қысылар келін* жоқ, қайта тіп-тік қадалғанда өзінді төмен тұқыртады (М. Байғұтов). *Мынаған жолығар сәтте* өзінің қорқақтығына өлердей қорланды (Жұлдыз).

Белгісіздік есімдіктері де барыс жалғауы да есімшелермен тіркеседі: *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: *Әлденеге алаңдаған қарт* аңғал-саңғал үнірейген иен таудың арасында елегізіп ұйықтай алмаған (Қ. Жұмаділов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Біреуге күлетін адамдар* осыгүні омақаса құлап омыртқанның үзіліп жатқанын тілейді (М. Байғұтов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Бірдемеге сезіктенер* келіншек өнер иесінің жүйрік қиялына қыл бұғалық лақтырып, бұлқынып қояр қуатым бар деп ойлағысы келеді.

Болымсыздық есімдіктері + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркеседі: *Ешкімге айтылмаған сырын* ашуға бата алмаған еді (Т. Әбдіқадыров).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Ештеңеге мойымайтын* жігіт салы суға кетіп, жанары жасқа толып дуалдың іргесінен кең жазиралы жасыл далаға ұзақ қарап тұрды (Қ. Жұмаділов).

Жалпылау есімдіктері + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: *Бәріне кигізген* махровый, гнилой, правый деген аластау *шапанын* саған кигізген жоқ қой (Қ. Әбдіқадыров).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Бәріне шыдайтын жануарлар* құлақтары салбырап, иелерінің жайсыз халге түскенін сезгендей, кезек ішін тартып, күрсініп қояды (Қ. Жұмаділов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Баршаға арналар лагерге* кез келген баланың бармағанына мен қатты өкіндім (М. Байғұтов).

Есімдіктердің жатыс жалғауында есімшелермен тіркесуі.

Жіктеу есімдіктері + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: *Менде жатқан бидайларды* тиеп, ауылдан алты шақырым жердегі қалың шырпыға кіре бергенде, таң сыз беріп келе жатыр еді (Қ. Әбдіқадыров).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Бізде қалықтайтын* тәтті қиялдың түбі кеткенде емес, басқа жақта жатқанын кім сезеді дейсің (Қ. Әбдіқадыров). *Менде болатын жігер* қиын қыстауда ширықтырып, талабымды ұштай түсетін (М. Сқақбаев).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Бізде талданар мәселе* — қоршаған ортаны және табиғатты апаттан қорғап қалу туралы болмақ (Денсаулық).

Сілтеу есімдіктері *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: *Осында ентелеген көпшілік* шананы сүйреткенді көріп қалуға ұмтылып, аяқтарын жүгіріп басып, мойындарын созды (Қ. Әбдіқадыров).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Мұнда айтылатын ой* – әдебиетті көркем айна деп тану (С. Сейфуллин).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: Ол төніректің жап-жазық екенін, *бұнда келер пенде* болса, ең кемі сегіз-он шақырым жерден еріксіз төбе көрсететінін біледі (Х. Есенжанов).

Өздік есімдіктері *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: *Өзінде болған* пендешілік ойлары шешесін қатты құсалаңдырғанын түсінді (М. Сқақбаев).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Өзінде болатын ұстамдылықтың* ізі де қалмай, тұла бойы қалшылдап сол қолымен Сапардың жағасынан бүркітше бүріп ұстай алды (Қ. Жұмаділов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Өзімізде шығарылар* на шар бұйымды дәтіміз шыдап жұртқа қалай ұсынамыз (Қ. Жұмаділов).

Болымсыздық есімдігі + *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімше арқылы: Табалдырықтан бастап салтанаттың лебі есуі *ешкімде болмаған* жалт-жұлт, жарқ-жұрқ бөлекше бір дүние (М. Байғұтов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Ешбірінде кездеспейтін* ерке мінезі, бәрімен тең құрбыдай ойнайтын қалжыңбастығы Сәнияға ерекше әр беріп тұратын (Жалын).

Болымсыздық есімдіктері *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркеспейді екен.

Белгісіздік есімдіктерінің жатыс жалғауында есімшелермен тіркесіп оралым жасалуы.

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Әлдекімде* кеткен ақысы бардай әкесі таусыла сөйледі (М. Байғұтов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Әркімде болатын өнер* осындай болсын дейтіндей ойып көрсетті (Қ. Әбдіқадыров).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: Өркімде туындар *ой зерттеуші ғалымдардың арасында қызу пікірталас тудырды*.

Жалпылау есімдігі жатыс жалғауында есімшемен тіркеседі: -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Баршасында туындаған ой* – мойылдай көздері мөлдіреген сымбатты қыздардың қалай соғылатыны туралы болды (Жұлдыз).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Бәрінде кездесетін бір қателік* – жел сөзге құмарлықтары (Жалын).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Барлығында сарапталар тәжірибе* – лабораторияда шұқшия отыруға әдеттендіргендей еді (М. Сүндетов).

Шығыс жалғаулы жіктеу есімдіктері де есімшелі оралым жасауға қатысады.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше: *Бізден алған тәжірибесі* оны өз жұмысын білетін, басқаға ақыл бере алатын, оқы-маса да оқығанға бергісіз қазақ деп бағалайтын дәрежеге жеткізді (Х. Есенжанов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше: *Менен алатын жабағысы* облыстан келетін үлкен қонақтарға ерекше сый-құрмет көрсетуге сойылмақ екен (Т. Мәмесейітов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше: *Сенен айрылысар шақ* Қарлығашқа да ауыр тисе керек (Қ. Жұмаділов).

Сілтеу есімдігі + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + есім сөз арқылы: *Мынадан босаған Қарашолақ* сабаумен ұша жөнелгенде, қос қанаты түңліктей жайылып, сол маңға аңыратып жел соқтырып жіберді (Қ. Жұмаділов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Бұдан именетін інісінің* мына қылығы бір-ақ үзерлік, өзек өртерлік сөзі оны жаншып, езіп жібергендей болды (Х. Есенжанов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Осыдан бөлінер жолы* жаңбыр құйып кетеді де, бір тастың қуысына келіп паналайды (Қ. Жұмаділов).

Өздік есімдіктері де шығыс жалғауында есімшелермен тіркес құрайды.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы: *Өзінен үміттенген келіншесі* тіркемедегі бірденеге өкшесін көтеріп тұрып үңілсе, әк екен (М. Байғұтов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Өзінен шығатын қаржысы* болмаған соң есігінің алдындағы бес-он тұяқ малын жиеніне атады (Қ. Әбдіқадыров).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Өзімізден табылар* көлік болмаған соң өзіміз секілді қапшық арқалағандармен жаяулай тарттық (М. Байғұтов).

Белгісіздік есімдігі + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + есім сөз арқылы: *Әлдекімнен естіген тәсілімен* ашытқан бесті қымыздың әсері ме, әлде таудың сонша тұнық ауасынан ба, әйтеуір алғаш келгенде оңған бөздей болып тұратын жүзіне қан жүгіріп, әл жинай бастағаны анық байқалған (О. Бөкеев).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Әлде-неден шошитын қарт* тарамыс қолдары қалтылдап, қамығып, біртүрлі жайға қалғандай (Қ. Жұмаділов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: Біреуден іздер *қудыреттің* өз бойында тұнып жатқанын сезбеген балаң жігіт үнемі ой үстінде отыратын (О. Бөкеев).

Болымсыз есімдігі + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + есім сөз арқылы: *Ешкімнен ұмсынбаған Қадиша* қораның арғы жағынан құлын байлап келгендей-ақ міндетсіп, миығынан жымия қарап, мықынын таянады (М. Байғұтов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Еште-неден қайықпайтын жігіт* жанын жегідей жеп, тыныш таптырмайтын көкейкесті арманын орындауға туған жердің тұғырына қанат қақты (Қ. Жұмаділов).

Көмектес жалғаулы есімдіктердің есімшелермен тіркесуі.

Жіктеу есімдігі көмектес жалғауын қабылдап -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімшемен тіркеседі: *Бізбен отырған қарттар* терең ойға түсіп, кең дүниенің ұзақ кемерлерін қарасып, сақалдарын сипап, “ой-қой” десіп, әлдеқандай булыққан аңсауларын сыртқа шығарғандай болды (Қ. Әбдіқадыров).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Сенімен өткізетін қызықты* күндер елесі келмеске кетіп, ертегіге айналған сияқты (Қ. Жұмаділов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Сіздермен қыдырыстар күні* біршама тыныс алуға аға шопаннан рұқсат алдық (М. Байғұтов).

Сілтеу есімдіктері көмектес жалғауында тұрып есімшелермен тіркеседі.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы: *Мұнымен тұрған қазақтар* анбаныды көздерімен жеп, құлақтарын тіге түсуде (Қ. Исабаев).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Бұнымен бітіретін палуандарды* өнердің әр түріне қарай бөлді (Қ. Әбдіқадыров).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Осымен бітер іс* болса қолдан келгенін аяған жоқпыз ғой (Т. Мәмесейітов).

Өздік есімдіктері + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + есім сөз: *Өзімен бітірген* жігіттердің біразы шынында да шектен тыс шешен болып кетіпті (М. Байғұтов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Өзімен оқитын балалар* бір аптаға таудағы жүзімнің шөбін отауға жәрдем беруге кетті (М. Байғұтов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Өзімен ақылдасар* адам таппай, қоңылтасып қатты жалғызсырап жүр еді (Т. Мәмесейітов).

Болымсыздық есімдіктері + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше + есім сөз: *Ешкіммен көріспеген күйінше* бірден майданға аттанып кетіп еді (Т. Мәмесейітов).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Ешкіммен сөйлеспейтін Жазира* сиырын өріске шығарып сап, иінағашпен өзенге бет алғанда қалың ой құшағында еді (М. Сүндетов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Ешқайсысымен та туласар ыңғайда* болмаған соң артқы орындықтың шетін ала қазақша шаншылып отырып бір нүктеге қадала қарады (М. Сқақбаев).

Белгісіздік есімдігі + -ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы: *Мұның өзі – әлдекіммен өткізген* талай ұйқысыз түндердің, санамен сарғайған, сарқыла толғанған бүкіл өмірінің айнымас қорытындысы емес пе? (Жұлдыз).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімше арқылы: *Бірдемемен айналысатын* адам кешке дейін кезек күткен елді торып жүрмес болар (М. Сүндетов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімше арқылы: *Әрқайсысымен жүргізер жұмысы* көңілін толтырмаған соң бағыт-бағдарсыз даланы кезіп кеткісі келді (Жұлдыз).

2.5. Көсемше тұлғалы есімшелі оралым

Етістікті сөз тіркесінде пысықтауыштық қатынаста жұмсалатын етістіктің үлкен бір категориясы – көсемше. Көсемше тек қана етістікпен ғана тіркесетін категория. Мұның өзі етістіктің етістікпен тіркесе алатындығын көрсетсе керек. Көсемшелер таза морфологиялық тұрғыдан ғана сөз болды. Ал, синтаксистік жағынан олардың әрі баяндауыш, әрі пысықтауыш қызметінде жұмсалуды қарастырылып, сөз тіркесін құрауы туралы ештеңе айтылмайды. Көсемшенің есімшемен тіркесіп келуінің әртүрлі жолдарын біз алғаш көрсеттік. Бірақ көсемше есімшенің алдында қалай? деген сұраққа жауап беріп, пысықтауыш болғанымен, енді ол қызметі жойылып күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалады. Күрделі анықтауыш жасауда көсемшелер *-ып, -іп, -п, -а, -е, -й, -қалы, -келі, -ғалы, -гелі* жұрнақты түрлерінің бәрі де қатыса келіп, тек қабыса байланысады.

-ып, -іп, -п жұрнақты көсемшенің *-ған, -кен, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Кейде сол алпамсадай алып денесімен сол жайды жанкүйер жақындар арасында *күйзеліп айтқан шақтарында* еңкілдеп жылап та жіберетін (М. Әуезов). *Жылтырап таралған шашы* қап-қара қалың өріммен, ерекше аппақ, нәзік мойнына қарай құлап түсіпті (М. Әуезов). *Күлімсіреп қараған* үлкен көзінде аса бір қызулы жалын көрінгендей (М. Әуезов).

-ып, -іп, -п жұрнақты көсемшенің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Жапырағы ашылып, *күліп тұратын қызғалдақша* үнемі *жайраңдап жүретін жеңгенің* жүзі жадау (С. Жүнісов), *Ерігіп тұратын қыздардың* мазағына айналғанына іштей намыстанса да сыр бермеген Омарбай өзінше тоқтамға келген (М. Мағауин).

-ып, -іп, -п жұрнақты көсемшенің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелерімен тіркесіп келуі арқылы: Әр шатырдың үстінде әуелеп тұрған гүлге ұқсап, жүздеген жібек жалау желпілдеп тұр (М. Жұмабаев). Таңғы тәтті ұйқысын қимағандай, *манаурап* жатар ауылдың отыз жылдан бері ыңғай ырғақпен келе жатқан қалыпты тіршілігі қыбыр-жыбыры басталған еді (О. Бөкеев). Төпелепұрар жел кірпік астын жасқа толтырып, көзін аштырмайды (Т. Ахтанов).

-а жұрнақты көсемшенің есімшелермен тіркесіп оралым жасайтын тұстары.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімше арқылы: Қатты кеткен күйменің *шұбыра бұралған шаңы* ішінен шылдыраған қоңырау көпке дейін ойнап, сөйлеп бара жатты. Бірақ, *шыға берген Тоғжанның* аппақ жүзі қайтадан тағы бір рет, соңғы рет қою қызғылтпен ду ете түскендей көрінді (М. Әуезов). Бәрінің де тағдырлары *ұйытқыта соққан боран*, құтырған желдің қолында секілденеді (Ғ. Мүсірепов).

-а жұрнақты көсемшенің *-атын, -етін, йтын, -итін* тұлғалы есімшемен тіркесуі: Сондай еркелікті батыл айтатын, *жарыстыра айтатын жас* осы Әшір-ау дейді ішінен (М. Әуезов). Жіңішкенің ұзара-ұзара үзілетін тұсы осы болар, сірә (Д. Досжанов).

-а жұрнақты көсемшенің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшемен тіркесуі: Енді жайлауға *шыға берер кезде* қуып жеткен боп, Ербол екеуі қалып қоятын болды (М. Әуезов). *Сұңқылдата салар* ән, созып айтақтаған әдемі дауыс қоңыр тауды күңіретіп, сыбызғыдай шығады (І. Жансүгіров).

-е жұрнақты көсемшенің *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшемен тіркесуі: Әсембайлармен төбелес сағатында, үйінен сүйретіле шыққан Базаралы, сол соғыстың аяқ кезінде еті қызып, бой жазып шоқпарын сермеп, ашу кернегенде айқайын салып, өзі де соғысарман болған. Көз шарасында *төгіле саулаған шұғыла бар*. Қыр кеші бұны бір ұғымсыз әміршісі, *сүйсіндіре мүлгіткен қар* мұндасы тәрізді (М. Әуезов).

-е жұрнақты көсемшенің *-атын, -етін -йтын, -итін* тұлғалы есімшемен тіркесуі: Салқар ұзақ топтың ең алдында қатты

кетіп бара жатқан Құнанбай күймесі аз уақытта қаладан шеттеп шығып, *еңіске тартатын* қара жолға түсті (М. Әуезов).

-*е* жұрнақты көсемшенің -*ар*, -*ер*, -*р* тұлғалы есімшемен тіркесуі: Қиялата ұшып келіп, көлге қонған қос сары ала қаз толқын бетінде *жүзе жөнелген қаздың* соңынан ерді (О. Бөкеев).

-*й* жұрнақты көсемшенің -*ған*, -*ген*, -*қан*, -*кен* тұлғалы есімше арқылы: Ортасында ағарған шатыр үйлер, жыбырлай *тігілген үй*, ұзын сырғауылға орнатқан жәрмеңкенің жасыл алажалауы ғана алыстан көзге айқындап көрінді (І. Жансүгіров). Шынымен бар жанымен *құлай табынған сұлуға* қарап, бар сезіммен үнсіз жырлап тұрған тәрізді (М. Әуезов). *Қаумалай қоршаған* халық дүрліге жақындап, күрес шеңберін тарылатып жіберді (О. Бөкеев).

-*й* жұрнақты көсемшенің -*атын*, -*етін*, -*йтын*, -*итін* тұлғалы есімшемен тіркесуі: Күн шығысымен-ақ жалақ жауырына үймелеген шыбын-шіркейдің әлегінен сипанып *аттамай қалатын* көк құнанның кісені алынды (І. Жансүгіров). Үй ішінің қабағын әрқашан сергек, танығыш көзбен *болжай қарайтын әдеті* еді (М. Әуезов).

-*й* жұрнақты көсемше -*ар*, -*ер*, -*р* тұлғалы есімшелермен тіркеспейді екен.

Жасырмай айтар шындық — қазақтар үндемеу жағынан алдына жан салмайтын халық. Әзірлей салар жеңіл тамақтың жөні болмаған соң темір пештің жылуына қыздырынып, қисайып жата қалды (О. Бөкеев).

-*қалы*, -*келі*, -*ғалы*, -*гелі* жұрнақты көсемшенің -*ған*, -*ген*, -*қан*, -*кен* тұлғалы есімшемен тіркесуі: *Есейгелі естіген* даналық ойлары енді жамандықтан іргесін аулақ салуға бекіндіре бергендей (Г. Оралбаев). *Келгелі байқаған нәрсесі* Ринат ұста қонтайшының өзінен арман мықты күзетте екен (Ж. Тұрлыбаев).

-*қалы*, -*келі*, -*ғалы*, -*гелі* жұрнақты көсемшенің -*атын*, -*етін*, -*йтын*, -*итін* тұлғалы есімшемен тіркесуі: *Жазылғалы мазалайтын ой* — мына тамаша заман қадірін түсініп, ошақ бүтіндігін сақтау еді (М. Сүндетов). *Сынағалы келетін елшілердің*

мақсат-міндеті мен шарттарынан әлі толық хабар ала қоймаған Өтеген, Наурызбай сияқты жігіттер Райымбектің айтқандарына қанағаттанған ризалық сынай танытты (Ж. Тұрлыбаев).

-қалы, -келі, -ғалы, -гелі жұрнақты көсемшенің -ар, -ер, -р тұлғалы есімшемен тіркесуі: *Айтысқалы ұстанар қағидасы* – жарқ-жүрқ еткен найзағайдай жалынды сабырға жеңдіру еді (М. Сүндетов).

2.6. Үстеулі есімшелі оралым

Үстеудің синтаксистік қызметі туралы сөз болғанда осы күнге дейін оның тек пысықтауыш қызметінде жұмсалуды айтылып келеді. Үстеудің негізгі қасиеттері А. Ысқақовтың “Наречие в современном казахском языке” деген еңбегінде де осы пікірді қуаттайды. Шынында, үстеудің: мезгіл, мекен, бейнелік, мөлшерлік, күшейткіш сияқты түрлерінің ішінде күшейткіш үстеулерінен басқасының бәрі де тек пысықтауыш қызметінде жұмсалатыны белгілі.

Үстеулер тек етістікке қатысты, сондықтан да олардың етістікпен тіркесіп келіп, пысықтауыш болуын анық табиғи қасиеті деп тануымыз керек. Дегенмен үстеулер есімдермен де тіркесіп жұмсалғанда тек пысықтауыш қызметінде ғана жұмсалады. Ал, үстеулер сөйлемнің ішінде есімшелі оралым жасауда үнемі қабыса байланысып келіп, басқа сөз таптары сияқты олар да енді күрделі анықтауыш құрамында жұмсалады.

С. Аманжолов, М. Балақаев, Р. Әміров, М. Серғалиевтер етістікті сөз тіркесінде үстеулердің тек қабыса байланысатынын дұрыс көрсетеді. Үстеулердің тек қабыса байланысқан сөз тіркестерін құрауы оның морфологиялық өзгерісімен байланысты. Сондықтан да үстеулі есімшелі топтардың көбі тек қабыса байланысады. Сөйте отыра, үстеулерде септік жалғауының көнеленген түрлерінің де бар екені айқын. Осындай септік жалғаудағы үстеулі есімшелі оралымды біз де қабысуға қосуды жөн көрдік.

Ақыл ағам *әлгінде бастаған сөзді* сенің таратуың, әсіресе орыс кітаптарындағы ойшылдардың аңғарына тарта-

ды (М. Әуезов). Тың совхозға *биыл келетін адамдарда* жаңа (С. Жүнісов). *Әбденилеген ұн* секілді майда, шайнасаң тіліңе тас тимейді (О. Бөкеев). Осы сөйлемдерден: *әлгінде бастаған сөз, биыл келетін адамдар, әбден илеген ұн* сияқты пысықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін есімшелі оралым деп *бастаған сөз, келетін адамдар, илеген ұн* сияқты сөздерді есімше мен зат есімдердің тіркесі деп те қарастыруға болады. Ол кезде *әлгінде, биыл, әбден* сөздері келесі сөз тіркесінің бағыныңқы сынары қызметінде жұмсалуға тиіс сөздер болып табылады. Бірақ, осы сөйлемдер құрылысынан бір немесе бірнеше сөздер есімшелерге бағынып сол тобымен бір-ақ сөйлем мүшесі болу процесінің қалыптасып отырғанын көреміз.

Үстеулер (күшейткіш үстеуден басқасы) өзіндік лексикалық мағынасы, синтаксистік қызметі бар сөз табы. Сондықтан да үстеулер міндетті түрде сөйлемде пысықтауыш болады, яғни олардың белгілі дәрежеде сұраулары да бар. Алайда, үстеулердің сол қасиеттері есімді тіркесте, оның ішінде зат есіммен тіркесіп анықтауыштық қатынаста жұмсалатын есімшемен бірлікте келгенде үстеулердің семантикасында да, синтаксистік қызметінде де, тіпті олардың сұраулық қасиетінде үлкен өзгеріс болады. Жоғарыдағы сөйлемдердегі: *әлгінде бастаған сөз, биыл келетін адамдар, әбден илеген ұн* – есімшелі тобындағы *әлгінде, биыл, әбден* үстеулері, біріншіден, етістікпен тіркесіп пысықтауыш болуы тиіс болса, енді дәл осы тіркесте ол өзінен кейін тұрған есімшенің жетегінен шыға алмайды. *Бастаған, келетін, илеген* есімшелері *әлгінде, биыл, әбден* үстеулерін өз жетегіне ала отырып, өзіндік топ құрайды. Оның өзі *әлгінде бастаған, биыл келетін, әбден илеген* үстеулері мен есімшелеріне жеке-жеке сұрақ қоюға болмаудан туындап отырған процесс. Сонда *әлгінде бастаған, биыл, келетін, әбден илеген* топтарына есім арқылы бір-ақ сұрақ қоюға тура келеді. Сонда *биыл келетін адамдар* тобына қашан? сұрауының орнына қай адамдар? болып бір-ақ сұрауға жауап беру арқылы үстеудің қашан? сұрауы тіпті елеусіз қалатыны айқын. Оның үстіне, пысықтауыш болатын үстеу есімшенің алдында пысықтауыш болудан да қалады. Міне, осы процесс арқылы

сөйлем мүшесінің синтаксисінде жаңа конструкция *үстеу + есімше + есім сөз*, яғни күрделі анықтауыштық топ пайда болады. Осындай өзі бір сөзге қатысты бола отырып, енді өзіне тағы да бір сөздерді ілестіріп, күрделі синтаксистік топ құрайтын синтаксистік категория есімшелі оралым деп танылды. Соның бірі үстеулер қатысты есімшелі топтар.

Үстеу + есімше + зат есім конструкциясында негізгі анықталушы – зат есім. Ал, есімше оған анықтауыш қызметінде жұмсалады. Бірақ есімше өз анықтауыш қызметінде жұмсала отырып, өзі де жартылай болса да анықталушы қызметке ие болып отыр.

Сонымен *үстеу + есімше + есім* сөз топты анықтауыштар тілде бұрыннан бар құбылыс болғанымен, арнайы зерттеу объектісі болған емес. Енді әрқайсысына тоқталалық:

Мезгіл үстеулі есімшелі *оралымдар*. Мезгіл үстеулеріне мына сөздер жатады: бүгін, әруақытта, әзірше, былтыр, ертең, бұрын, күндіз, таңертең, биыл, кешке, қазір, енді, жиі, әлі, ертемен т. б. Бұл үстеулер дара және күрделі түрінде жұмсала береді.

Алдымен дара түрін қарастыралық:

Дара мезгіл үстеулерінің *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелерімен тіркесіп келуі арқылы: *Биыл алынған өнім жұртты молдығымен таң қалдырды* (М. Әуезов). *Әлдеқашан піскен түстікті* жеудің орнына сөзден жалықпай отырған Абайды Жұман ішінен қажыратып жатыр (М. Әуезов). Дара мезгіл үстеулерінің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелерімен тіркесіп келуі арқылы: *Ертең жүретін Құнанбайды* Майыр, тілмаш, старшын, билер бүгінгі кеште тағы басып жатыр екен (М. Әуезов). — Сен өйтіп оспақтама, — деп шолт кетті *әншейінде үндемейтін Ақан* (О. Бөкеев).

Дара мезгіл үстеулерінің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелерімен тіркесіп келуі арқылы: Әдейі, дәл *бүгін сөйленер* қиын *сөздің* үстінде Абайды жасқантып алмақ (М. Әуезов). Бұрын *аңдар тәжірибесі* бойынша, Дәрмен Абайдың осындайдағы байқағыштығын жақсы білетін (М. Әуезов).

Күрделі мезгіл үстеулерінің *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркесуі арқылы: Мамайға *бүгін таңертең жөнелткен достары* Абайды көп зарықтырған жоқ (М. Әуезов). Абай *бүгін таңертең болған өз халін* бұл түнде де, ертеңіне де түсіне алмай жүрді (М. Әуезов).

Күрделі мезгіл үстеулерінің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: — Не қылса да *бүгін ерте ұмтылатын кісі* тойдың үстінен түседі, — деді де шығып кетті (І. Жансүгіров). *Кеше таңертең баратын жеріне* барып, көрер нәрсені көріп, біліп, суыт қайтқан қарттың түстік жол қалғанда астындағы аты болдырыпты (Ж. Тұрлыбаев).

Күрделі мезгіл үстеулерінің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Өзі тұстас адамдардан *сәл бұрын көрер жаңалыққа* балаша мақтанатын адал, таза жүректен шыққан ақжарқын мінез (С. Жүнісов). *Ертең таңертең басталар той* отау тігу тойы деген аты болмаса нағыз көптің көрісу, қалың жұрттың бір-бірімен қауышу тойы болды (Ж. Тұрлыбаев)

Мекен үстеулі есімшелі оралымдар. Мекен үстеулерінің *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Кішкене көлдің шетінен *төмен отырған ауыл* сол Тәкежан ауылы (М. Әуезов). Үй ішінде *жоғары отырған Райымбек* батырдың бүкіл тұлғасы айта қаларлықтай алып болмағанымен көзге толымды (Ж. Тұрлыбаев).

Мекен үстеулерінің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: *Жол-жөнекей үретін* ите жоқ (М. Әуезов). *Алда жүретін жолды* өздері айтып жөнелтіп отырады (М. Әуезов).

Мекен үстеулерінің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Төркін жағына *жолшыбай соғар жолаушыны* күтіп жүргенде, ойламаған жерден әкесі Қалымның өзі келіп қалды (С. Жүнісов). *Тұс-тұстан тоқайласар тұста* сасып қалған шеріктер қазақ сарбаздары ұрандасып, айғай-аттанға басып, дүбірлей шапқанда абдырап орындарында тұра берді (Ж. Тұрлыбаев).

Мөлшер үстеулі есімшелі оралымдар. Мөлшер үстеулері *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі ар-

қылы: Жабырқау үйге *әжептәуір жадыраған күлкі*, аң туралы қызу әңгіме, әзіл-жайдарылық ала келді (М. Әуезов). Бірақ көз айырмай *сонша қадалған жігіт* қыздың амандасқанына жауап та қатпады (М. Әуезов).

Мөлшер үстеулері *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келеді: Шілденің шыжыған күні астында *біраз жүретін Сатан* енді ұзақ жолға түсті (І. Жансүгіров). Мөлшер үстеулерінің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Әлі *бірталай жүрер жолаушы* арасында қорқ-қорқ желіп те қояды, алдында кара-құра көрінсе ат басын іркісіп, күбір-сыбырсыз қалады (Ж. Тұрлыбаев). Өзіндегі күйді *талай сезінер сәт* туса да Ықсанға көңілін алдырған жоқ (М. Әуезов).

Сын-қимыл үстеулі есімшелі оралымдар. Сын-қимыл үстеулері де есімшелермен тіркесе келе есімшелі оралым жасайды. Сын-қимыл үстеулері құрамы жағынан негізгі және туынды болып келе береді. Біз алдымен негізгі түрінің есімшелермен тіркес құрауын қарастырамыз.

Негізгі сын-қимыл үстеулерінің *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркесуі арқылы: Жайдақ атқа *еркін мінген* ақ қатын, көйлек-дамбалшаң жылқышы құлынды биелерді құрықтың астына алып, желіге иіріп, асыға қимылдап құлынды биені мойнынан құшақтай алып нокталап желіге байлап жатыр (Ш. Құдайбергенов). Дамылсыз айқайлап ақыры ұрандап жүріп, *қаннен-қаперсіз жүрген аттарды* үркіте қашырған, үстіне ұзын кара сойылмен сауырдан, тірсектен ұрып сатырлата қуды (М. Әуезов).

Негізгі сын-қимыл үстеулерінің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Арбалы аттардың *ақырын шығатын жері* – осы көпірдің асты (С. Жүнісов). *Әрең жазатын Жұмағұл* уақыт асқан сайын төмендей берді де, ең аяғында осы колхозға бригадир болып бір-ақ шыққан (М. Мағауин).

Негізгі сын қимыл үстеулерінің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Пеш мойнынан *әрең шығар түтін де*

сұйылып, тап-тұйнақтай жиналған жып-жылы бөлме іші азынап бос қалатындай көрінді (С. Жүнісов). Әрең тіркелер алып шаналар ауыр табанымен жіби бастаған танды көк бауырша тіліп келеді (С. Жүнісов).

Туынды сын-қимыл үстеулерінің *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: *Бұрынғыша шабыттанған* кездерде озған дәуреннің бірден-бір куәсі кәрі өзеннің жағасына келіп өзі отырар еді (М. Мағауин).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Ұлжан енді тең адаммен мейлінше *еркін сөйлесетін* ойшыл *түске* ауысты (М. Әуезов). Денесіне жабыстыра ықшам киінген, қимылдағанда тал шыбықша бұралып, *ұршықша илетін* екі жігіт жұртты таң-тамаша қызыққа батырды. *Жаңаша оқытатын мектепке* Фазылды қажылар алдыртқан болатын (І. Жансүгіров).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімшелермен тіркесуі арқылы: *Құмырсқаша құжынар* қалың *нөпірді* көзіне елестететін Чона-Добаның ой-қиялы біраз жерге шарықтап кетті (Ж. Тұрлыбаев).

Мақсат үстеулері де есімшелермен тіркесіп есімшелі оралым жасауға қатысады.

-ған, -ген, -қан, -кен тұлғалы есімшелер арқылы: *Әдейі келген шаруасы* тап осылай жылдам оңға баса қояр деп Қаныш ойлаған жоқ еді (С. Жүнісов). “*Әдейі барған* өңкей қарулы, жәукемді *жігіттер* сойыл, шоқпармен лезде айпай-жайпай тастадық” дейді (Ж. Тұрлыбаев).

-атын, -етін, -йтын, -итін тұлғалы есімшелер арқылы: Құдай жолына барарда, *әдейі* құдай салатын сөз (М. Әуезов). Адам қасына келсе *әдейілеп оқырынатын аттардың* әдеті жоқ бұларда (С. Жүнісов).

-ар, -ер, -р тұлғалы есімшелер арқылы: *Әдейілеп сойылар* сойыс осы үйге түсетін қонақтарды атқарып салуға жарайтындай қонды болуға тиіс (Ж. Тұрлыбаев).

Әдейі ұйымдастырылған айтыс— жастарды өнерге баулысақ деген көнекөз ақындардың қолқасы болатын (Жұлдыз).

2.7. Еліктеуішті есімшелі оралым

Қазіргі тілімізде семантикалық ерекшелігі жағынан да грамматикалық сыр-сипаты жағынан да, фонетикалық-морфологиялық құрылымы жағынан да, өзге сөз таптарынан оқшауланып тұратын, соған сәйкес, өз алдына дербес сөз табы ретінде қаралатын бір алуан сөздер – еліктеуіш сөздер. Еліктеу сөздердің синтаксистік қызметін сөз еткенде, екі түрлі мәселе баяндалуға тиіс: бірі – еліктеу сөздердің өздерінен басқа қандай сөздермен тіркесетіндігі, екіншісі – еліктеу сөздердің сөйлемде қандай мүше болып қызмет атқаратындығы. Синтаксис туралы еңбектерде еліктеуіштерді синтаксистік жағынан онша елей бермейді. Сондықтан да сөз тіркесі тұрғысынан да, сөйлем мүшесі тұрғысынан да еліктеуіш сөздердің не тіркесімдік қабілеті, не сөйлем мүшесі болуы айтыла бермейді. Жалпы алғанда, еліктеуіш сөздер қимылға онда да өзі мағыналас етістіктермен тіркесте жұмсала алатын сөздер. Сондықтан олар етістіктермен тіркесіп, оның түрлі қимылдық қасиетін нақтылай түсетін болуы тиіс.

Есімшелі оралымда басыңқы сөзде тек есімше болуы керек.

Есімшенің жұрнағы көбіне дербес мағынасы бар етістіктерге жалғанатыны белгілі. Дегенмен, есімшенің жұрнағы кейде көмекші етістігіне жалғанып барып басыңқы сыңарда жұмсалып күрделі анықтауыш жасалуы күмән тудырмаса керек. Ал енді сол толық мағынасы бар етістіктер сияқты есімше тұлғалы да көмекші етістікті де күрделі анықтауыштар да кездеседі. Мысалы, әлде бұл қазақтар орысша да жақсы түсінеді, оған *уақытты кетіріп қажеті қанша деген* ескіден келе жатқан әдетімізден туып отырған немқұрайлылық па? (Егемен Қазақстан). Осында: *Уақытты кетіріп қажеті қанша деген* топта анықтауыш пен анықталушы сөз бар. Осындағы күрделі анықтауыш: *уақытты* – табыс жалғаулы зат есім, *кетіріп* – көсемше тұлғалы етістік, *қажеті* – тәуелдік жалғаулы модаль сөз, *қанша* – сұрау есімдігі – барлығы да біріншіден, әртүрлі сөз таптары, соған сәйкес бәрі де әртүрлі сұрауларға жауап береді, бірақ солардың

бәрінің басын қосып, әрқайсысының әртүрлі сұрауы болғанымен *деген* көмекші етістігі арқылы сол топтың барлығы енді *қандай?* сұрауына жауап беріп, *немқұрайлылық* абстрактілі зат есіміне анықтауыштық қызметте жұмсалған. Егер уақытты кетіріп қажеті қанша — тобына дербес мағынасы бар есімше басынқылық жасаса, онда оның есімшелі оралым екені дау туғызбауы айқын. Ал енді мынадай көмекші етістік тұлғалы топты да есімшелі оралымға қатысты қарастыруды жөн көрдік. Өйткені бәрібір сол көмекші етістік алдындағы сөздердің барлығын сөз табына, сұрауына қарамастан өзіне шоғырландырып күрделі анықтауыш жасауға негіз болып отыр. Мұндай тұлғалы көсемше етістік кейде толық мағыналы етістікті сөйлемде де күрделі анықтауыш жасауға қатыса алады.

Еліктеуіш сөздер мағынасы жағынан айналадағы әртүрлі дыбысқа және қимылға, іс-әрекетке еліктеуді білдіруіне байланысты дыбыстық еліктеуіш сөздер мен бейнелеуіш еліктеуіш сөздер болып екіге бөлінетіні белгілі.

Айналадағы табиғат құбылыстарының алуан түрлі дыбыстарына еліктеуден пайда болған дыбыстық еліктеуіш сөздер есімшелермен тіркесіп есімшелі оралым жасауға қатысады.

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Құлаққа жағымды қоңыр үндердің арасында тыңқ-тыңқ шертілген домбыра *даусы* естіледі (К. Жұмаділов). *Тырс еткен дыбыс* жаңғырып бүкіл жатақхананы басына көтерді (М. Қаназов). *Сыңғыр еткен жас қыздың* үні сырттан естілді (Д. Досжанов).

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Етік қонышына тынымсыз *тырс-тырс тиетін қамшы* да кенет бір сәтке жансыз күйге түсіп тыйылған (М. Сүндетов). *Сыбдыр қағатын* әрбір ағаш *жанырағы* балалар арасында сезік тудырабастады (М. Байғұтов).

Дыбыстық еліктеуіш сөздердің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Елендеп жатқан соң *сырт етер дыбыстан* оянады (М. Қаназов). Бұл іске тісін *қарш-қарш қайрар әкесі* ғана болады (Т. Мәмесейітов). Көңілің әлдеқандай сабыр тауып, суып басылған кезде “*үн*” *етер лептен* үркектеп

тұрары бар (М. Қаназов). Табиғатта кездесетін белгілі емес құбылыстарды адамның көзбен көру қабілетінен туатын бейнелеуші еліктеуіш сөздер де есімшенің барлық тұлғаларымен тіркесіп оралым жасайды.

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің *-ған, -ген, -қан, -кен* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Елбіреп барып дір еткен қанат лебіндей (М. Әуезов). Ә, анау жалғыз үй жақтан қылт еткен аттылыны көрген екен ғой (С. Жүнісов). Класта *шұрқ-шұрқ тесілген парталар* көп екен (М. Байғұтов).

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің *-атын, -етін, -йтын, -итін* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі арқылы: Жылт-жылт *көрінетін керосинка* төрт бұрыш терезенің алдынан орын теуіпті (М. Сүндетов).

Бейнелеуіш еліктеуіш сөздердің *-ар, -ер, -р* тұлғалы есімшелермен тіркесіп келуі: Басында *жылт етер үрейдің* әсерімен каша жөнелгісі келіп тұрады да, қашпай тұрып қалады (Қ. Жұмаділов). Жәнібектің жан сала қимылдауы ұнап қалса керек, Дудардың *бағжаң етер көзінде* бұған деген бір жылылық бар (Қ. Жұмаділов).

2.8. Негізгі сөзбен көмекші сөзді есімшелі оралым

Көмекші сөзді ЕО атауыш сөздерге қызмет етіп, грамматикалық қосалқы мағына білдіретіні белгілі. ЕО жасауға қатысатын көмекші сөздердің жасалу жолдарын көрсетелік. ЕО жасауға көмекші есім, көмекші етістік, шылау, модаль сөздер де қатысады. Олар меңгеріле де, қабыса да байланысып, толықтауыштық та, пысықтауыштық та қатынаста жұмсалады.

– Шылау сөзді: Жиналыс үшін келген азаматтар Күзембайдың колхоз басқаруға шамасы жетпейтінін түсіндірді (Ә. Сәрсенбаев). Көптен бері көріспеген ғашықтар бір-біріне күле қарады (М. Сүндетов). Әкесі туралы болған әңгімені ұнатпаған Қанат ешкімге жауап қайырмады (С. Мынжасарова).

– Көмекші есімді: Қарыс қадам аттаса осы казір шыңырау *түбіне құлатар куш* тұрғандай санасын секем, үрей биледі (М. Сүндетов).

– Көмекші етістікті: Әр жерде айшылық етіп жазылған *дұғалықтар* бар (М. Әуезов). Бір сен үшін еткен ерлігі мен азамат қайратымның өзі қанша? (М. Әуезов).

– Модаль сөзді: Асан сияқты ойлайтын балалар әзірше көбейе түсуде (газеттен). Тоқтасаң жүре алмайсың, жүрсең тоқтай алмайсың, албасты сияқты сандалған қандай адамсың? (Қазақ әдебиеті).

2.9. Көп сынарлы есімшелі оралым

Біз жоғарыда

Зат есім + есімше + зат есім

Сын есім + есімше + зат есім

Сан есім + есімше + зат есім

Есімдік + есімше + зат есім

Көсемше + есімше + зат есім

Үстеу + есімше + зат есім

Еліктеуіш сөз + есімше + зат есім

Негізгі сөз бен көмекші сөз + есімше + зат есім құрамды күрделі анықтауыштарды сөз еттік. Бұл жерде есімшелі анықтауыштардың тек екі құрамды түрлері ғана сөз болды. Екі құрамды есімшелі анықтауыштардың көбіне дара түрлері және көсемше + есімше + есім сөз арқылы тіркескен күрделі түрі де көрсетіледі. Әрине, соңғы көсемше + есімше + есім сөз құрамды басынқы сыңарында олар өзара пысықтауыштық қатынастағы етістіктер емес, өзара түйдекті күрделі етістіктер ғана сөз болды. Екіншіден, бұл күрделі анықтауыштың бірінші сынарларындағы сөз таптары негізінен бір сөз табы ғана болғандықтан, кейде олардың да тек күрделі сын есім, күрделі сан есім сияқты күрделі түрлері де ретіне қарай сөз болып отырды. Сонымен осы кезге дейінгі біздің есімшелі оралымдарымыз зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, еліктеуіш сөз, негізгі сөз бен көмекші сөздердің есімшемен жеке-жеке бірлікте күрделі анықтауыш болуы тұрғысынан қаралды. Қолдағы бар материалдарға, сол сияқты кейбір зерттеу жұмыстарына назар аударсақ мұндай есімшелі топтар тек же-

ке сөз табы + есімше + зат есім ғана емес, олар осы құрамда үш, төрт, бес тіпті кейде бірнеше сөзді де болып келетінін көрсетеді. Мұның өзі жоғарыда “*Есімшелі оралымдардың жігі*” деген бөлімде сөз болғанындай бір есімшеге бірнеше сөз де қатысты болып келе береді. Бір есімшеге қатысты болып бірнеше сөзден тұратын күрделі анықтауыштар, біріншіден, сөз санының әртүрлі дәрежеде болуына сәйкес, енді бұрынғыдай бір сөз табынан ғана жасалып қоймай, бірнеше сөз таптарының негізінде жасалатынына көз жеткізейік.

Бір есімшеге қатысты бірнеше сөз болғаннан кейін олардың күрделі анықтауыш болуында бірнеше жайттар да анықталуға тиіс.

Біріншіден, бірнеше сөз табы әрқайсысы әртүрлі тұлғада келеді, әрқайсысы әртүрлі сұраққа жауап береді, әрқайсысының байланысу формалары да әртүрлі, оның үстіне сол бірнеше сөздердің әрқайсысының әртүрлі синтаксистік қызметі де барлығы айқын. *Жайлаудың шекесін ойып жіберердей дүмпілдеген тұяқ даусы* үдеп барады (Егемен Қазақстан). Осы сөйлемде баяндауыш үдеп барады күрделі етістігі де, сөйлемнің бастауышы *тұяқ даусы* зат есімі. Ал, *жайлаудың шекесін ойып жіберердей* дүмпілдеген осы тобымен *тұяқ даусы* бастауышына қатысты есімшелі оралымды күрделі анықтауыш болады. Осы күрделі анықтауышты былай талдаймыз.

- 1) жайлаудың — ілік жалғаулы зат есім, сұрауы — ненің?
- 2) шекесін — табыс жалғаулы зат есім, сұрауы — нені?
- 3) ойып жіберердей — күрделі етістік, сұрауы — қалай?
- 4) дүмпілдеген — есімше тұлғалы етістік, сұрауы — қайткен?

Осы сөз табы жағынан да, сұраулары жағынан да әртүрлі болғанымен, *тұяқ даусы* бастауышы арқылы бәрі жиналып қандай? деген сұраққа жауап беріп, күрделі есімшелі анықтауыш жасалған. Оның үстіне осы төрт сөздің әрқайсысының семантикалық мағыналары да айқын. Олар енді күрделі анықтауыш қызметінде жұмсалған кезде қандай мағынада жұмсалғанын анықтау мәселесі де ойландырады.

Осындай көп сөзді есімшелі анықтауыштарға қатысты сөздерді топтаудың да өзіндік қиындықтары да бар екені мәлім.

Сондықтан да біз олардың жігін айқындауда ең алдымен сөз санына қарай бірте-бірте көп санды түрлеріне қарай ауысуды жөн көрдік. Ал, бірнеше сөзді анықтауыштардың түрлеріне тұлғалық жағынан емес, сөз табы жағынан ғана талдау үлгісін көрсетуді мақсат еттік.

Осы кеңес көңіліне ұнаған Қаражан Әзімбаймен де оңаша сөйлесті (М. Әуезов). Бұл сөйлемдегі баяндауыш *сөйлесті* етістігі болады да, сөйлемнің бастауышы Қаражан атау тұлғалы зат есімі. Ал *осы кеңес көңіліне ұнаған* түйдегі осы тобымен-Қаражан затесіміне қатысты есімшелі күрделі анықтауыш болады. Бұл күрделі анықтауышты сөз таптарына және сұрауларына қарай былай жіктейміз.

- 1) осы – сілтеу есімдігі, сұрауы – қай?
- 2) Кеңес – зат есім, сұрауы – не?
- 3) көңіліне – барыс жалғаулы зат есім, сұрауы – несіне?
- 4) ұнаған – есімше тұлғалы етістік, сұрауы – қайткен?

Алатаудың жайлауынан етекке түскен ел Сарыағаштың сазына жыбырлай қонған (І. Жансүгіров). Осы сөйлемнің баяндауышы жыбырлай қонған күрделі етістігі болады да, бастауышы ел затесімі. Ал *Алатаудың жайлауынан етекке түскен* деген бірнеше сөздің түйдегі осы тобымен ел зат есімін анықтап тұрған күрделі анықтауыш болады. Міне, осы 4 сөзден тұратын күрделі анықтауышты былай жіктеуге болады:

- 1) Алатаудың – ілік жалғаулы зат есім, сұрауы – ненің?
- 2) жайлауынан – шығыс жалғаулы зат есім, сұрауы – несінен?
- 3) етекке – барыс жалғаулы зат есім, сұрауы – қайда?
- 4) түскен – есімше тұлғалы етістік, сұрауы – қайткен? Жоғарыда келтірілген мысалдарды іріктеп қарасақ, зат есімдерді анықтап тұрған 4 сөзден тұратын күрделі анықтауыш сөздерінің тұлғаларының, семантикалық мағыналарының сұрауларының әртүрлілігіне қарамай тізбектеле тіркесіп келіп үлкен анықтауыштық топ құрайды екен.

Енді 5 сөзден тұратын күрделі анықтауыштық топқа бірнеше мысал келтіре кетейік: Абайдың тал бойы ұйып қалғандай, *осы халін елден бұрын сезген Әйгерім* қасында отырып, күйеуі-

нің тізесіне сүйенген боп, шынтағымен Абайды сәл түрте қозғап қалып, ақырын ғана күліп оятты (М. Әуезов) — деген сөйлемдегі есімшелі оралымға бірден талдау жасасак:

- 1) осы — сілтеу есімдігі, сұрауы — қай?
- 2) халін — табысептікті зат есім, сұрауы — нені?
- 3) елден — шығыс септікті зат есім, сұрауы — неден?
- 4) бұрын — мезгіл үстеуі, сұрауы — қашан?

5) сезген — есімше тұлғалы етістік, сұрауы — қайткен? Бұл күрделі анықтауышты өзіне үйіріп тұрған Әйгерім атау тұлғалы зат есімі, ал баяндауыш қызметін атқарып тұрған қасына отырып деген тіркес болады, ал *осы халін елден бұрын сезген* тобы күрделі анықтауыш болып табылады.

Баяғыда, осы ауылдың Ынтымақ атанып тұрған шағында, *сары жорғаның үстінде шіреніп отырған Құмырай* қолындағы камшысын әдейі түсіріп жіберетін, сол кезде үріп ауызға салғандай әдемі қыз-келіншектер таласып әперуші еді-ау (О. Бөкеев).

Осы сөйлемнің баяндауышы Құмырай атау тұлғалы зат есімі болса, баяндауышы түсіріп жіберетін күрделі етістігі болады. Ал, *сары жорғаның үстінде шіреніп отырған* деген 5 сөзден тұратын түйдек осы тобымен шоғырланған күйі Құмырай бастауышы анықтайтын күрделі топ болады. *Ақыры Семейдегі Гогольдің бай кітапханасына келіп түскен бұл* алғызып оқырлық бағалы кітаптарды да нақтылап білген (М. Әуезов). Осы сөйлемдегі бастауыш *бұл* есімдігі болады да, баяндауыш нақтылап білген күрделі етістігі болады. Ал, ақыры Семейдегі *Гогольдің бай кітапханасына келіп түскен* түйдегі осылай шоғырланған күйі бұл бастауышын анықтайтын күрделі анықтауыштық топ болады. Жоғарыда келтірілген сөйлемдердегі күрделі анықтауыштардың саны бесеу болса, енді алты сөзді күрделі анықтауыштардың да болатынына көз жеткіздік. Алты сөзді күрделі анықтауыштық түйдектің де құрамы әртүрлі болатынын толық дәлелдеу үшін тағы да бірнеше мысал келтірейік: Осы жайларды өзі іштей нық ескерген Жиренше Бекей мен Әйгерімге сөйлескен кезде әзірше үлкен бір құпиялық сақтауды сездірген (М. Әуезов). Бұл сөйлемдегі *осы жайларды өзі іштей*

нық ескерген күрделі анықтауыштық тобын өзіне үйіріп тұрған бастауыш Жиренше атау тұлғалы зат есімі, ал баяндауыш сөйлескен кезде болады. Осы алты сөзден тұратын түйдекті сөз тобына және сұрауларына қарай жеке-жеке талдайық.

- 1) осы – сілтеу есімдігі, сұрауы – қай?
- 2) жайларды – табысептікті затесім, сұрауы – нені?
- 3) өзі – тәуелдік жалғаулы өздік есімдігі, сұрауы – кім?
- 4) іштей – үстеу, сұрауы – қалай?
- 5) нық – үстеу, сұрауы – қалай?
- 6) ескерген – есімше тұлғалы етістік, сұрауы – қайткен?

Көпке еш түсініксіз түрде бірталай үнсіз тұрып қалған Абай бір кезде денесін бұрмай, оң қолын ғана көтеріп, артына қарай қайырды да, жігіттерге белгі етті (М. Әуезов).

Бұл сөйлемнің баяндауышы белгі етті болса, бастауышы Абай атау тұлғалы зат есімі. Ал, *көпке еш түсініксіз түрде бірталай үнсіз тұрып қалған* осы шоғырланған тізбекті тобымен Абай бастауышына қатысты есімшелі топты күрделі анықтауыш болады. Міне осы жеті сөзден тұратын күрделі анықтауыштық топты былай жіктейміз:

- 1) көпке – барыс жалғаулы сөз, сұрауы – кімге?
- 2) еш – болымсыздық есімдігі.
- 3) түсініксіз – туынды сын есім, сұрауы – қандай?
- 4) бірталай – мөлшер үстеуі, сұрауы – қанша?
- 5) үнсіз – туынды сынесім, сұрауы – қалай?
- 6) тұрып қалған – күрделі етістік, сұрауы – қайткен?

Осы сияқты әртүрлі сұрақтарға жауап беретін, жеке тұрғандағы семантикалық мағыналарынтотық сақтаған жеті сөздің барлығы жималып қай? деген сұрауға жауап беріп, күрделі анықтауыштық топ жасалған. Жеті сөзді күрделі анықтауыштық тізбекке тағы бірнеше мысалдар келтірейік: *Мың асқанға бір тосқанның қызу шағы кеп тұрған сәтім осы-ақ* (М. Әуезов). Бұл сөйлемнің бастауышы сәтім тәуелдік жалғаулы мезгіл мәнді сөз, ал баяндауышы осы-ақ күшейткіш буынды сілтеу есімдігі. Ал, *мың асқанға бір тосқанның шағы кеп тұрған* деген топ қай? деген сұраққа жауап беріп күрделі анықтауыштық топ құрайды. Осы күрделі топты талдасақ бұлардың да жеке

сұраққа жауап беретін, семантикалық мағыналары бар сөздер екенін бағамдаймыз:

- 1) мың – сан есім, сұрауы – қанша?
- 2) асқанға – барыс жалғаулы субстантивтенген сөз, сұрауы – кімге?
- 3) бір – сан есім, сұрауы – қанша?
- 4) тосқанның – ілік жалғаулы субстантивтенген сөз, сұрауы – кімнің?
- 5) қызу – сын есім, сұрауы – қандай?
- 6) шағы – тәуелдік жалғаулы мезгіл мәнді сөз, сұрауы – несі?
- 7) кеп тұрған – күрделі етістік, сұрауы – қайткен? Өзіне еркін тиген жалғыздықты ырзалық рақатпен қабыл көрген Әйгерім, сонша жақсы ән айтып жатыр (М. Әуезов) – деген сөйлемді талдап көрейік.

- 1) өзіне – барыс жалғаулы өздік есімдігі, сұрауы – кімге?
- 2) еркін – сын-қимыл үстеуі, сұрауы – қалай?
- 3) тиген – есімше тұлғалы етістік, сұрауы – қайткен?
- 4) жалғыздықты – табыс септікті зат есім, сұрауы – нені?
- 5) ырзалық – зат есім, сұрауы – не?
- 6) рақатпен – көмектес септікті зат есім, сұрауы – немен?
- 7) қабыл көрген – есімше тұлғалы етістік, сұрауы – қайткен?

Яғни, бұл сөйлемнің бастауышы – Әйгерім атау тұлғалы зат есімі баяндауышы – айтып жатыр күрделі етістігі, ал, *өзіне еркін тиген жалғыздықты ырзалық рақатпен қабыл көрген* деген жеті сөзден тұратын тізбек күрделі анықтауыштық топ болады. *Өмірлері енді ғана басталған екі жастың артынан қарап қалған Жұмагүл*, олар көзінен таса болып кеткенмен сол орнында, көшпен малды ауылдың жұртындағы жинаусыз ұмыт қалған қаракшыдай қалтиған күйінде әлі тұр еді (О. Бөкеев). Бұл сөйлемнің баяндауышы тұр еді күрделі етістігі де, ал сегіз сөзден тұратын күрделі анықтауыштық топты өзіне үйіріп тұрған бастауыш – Жұмагүл атау тұлғалы зат есімі болады. Бұл күрделі анықтауыштық топтың құрамындағы сөздер де

жоғарыдағы қойылған талаптарға толық жауап берсе де, бәрі жинақталып келіп бір сұраққа жауап беретінін аңғарамыз.

Алатаудың бауырындағы көз жеткісіз қап-қара тұңғиық сан-алуан миуасы сынсыған бақ Ақсарыны тәтті жұпар иісімен еліткендей болды (М. Сқақбаев). Осы сөйлемдегі күрделі анықтауышты сөз топтарына және сұрауларына қарай жіктескен былай болады:

1) Алатаудың бауырындағы – күрделі мекен үстеуі, сұрауы – қайдағы?

2) көз жеткісіз – сын есім, сұрауы – қандай?

3) тұтасып –көсемше тұлғалы етістік, сұрауы –қайтіп?

4) қап-қара – күшейткіш буынды сын есім, сұрауы – қандай?

5) тұңғиық – сын есім, сұрауы – қандай?

6) сан алуан – сын есім, сұрауы – қандай?

7) миуасы – тәуелдік жалғаулы зат есім, сұрауы – несі?

8) сынсыған – есімше тұлғалы етістік, сұрауы – қайткен?

Яғни, бұл сөйлемнің баяндауышы еліткендей болды.

Күрделі етістігі болады да, жоғарыдағы жіктеген сөзден тұратын күрделі анықтауыштық топты өзіне үйіріп тұрған сөз *бақ* зат есімі.

Демек, есімшелі анықтауыштардың құрамы тек екі құрамды ғана емес, бірнеше сөзден түйдектеліп келетініне жоғарыдағы мысалдардан көз жеткіздік.

Осындай есімшелі оралымдар:

1. Бірнеше сөзден тұрса да ритмикалық жағынан бір болады.

2. Өзара үтірмен бөлінбейді.

3. Интонациялық жағынан бір топ құрайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абдурахманов Г. А. Синтаксис осложненного предложения -структура и история тюркских языков. – М.: Наука, 1971.
2. Абдурахманов Г. А. Изучение синтаксиса тюркских языков -Общественные науки в Узбекистане, 1967. – №11. – 70 б.
3. Абдурахманов Г. А. Изучение синтаксиса тюркских языков. – Советская тюркология. – Баку, 1970. – №1. – 45 б.
4. Абилов А. С. Причастные обороты в современном азербайджанском языке: Автореф. . . канд. филол. наук. – Баку, 1962.
5. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихисинтаксисі: (сөз тіркестері мен жай сөйлемдердің дамуы). – Алматы: Рауан, 1991.
6. Агманов Е. Именное словосочетание с причастием в качестве зависимого слова в языке памятников древнетюркской письменности. – В кн. Тіл және әдебиет мәселелері. – Алматы, 1995.
7. Адмони В. Г. Причастные конструкций в современном немецком языке // XIX Герценовские чтения. -Филологические науки. – Л., 1966.
8. Аманжолов С. А. Природа сложноподчиненных предложений в казахском языке по сравнению с русским языком // Ученые записки КазПИИм. Абая. – Алма-Ата, 1940. – Т. I.
9. Аманжолов С. Үйірлі мүше туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті.

10. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы, – Алматы, 1940. – №11.
11. Аманжолов А. С. Об управлении производных глагольных основ в языке древнетюркских памятников. – В кн. Вопросы казахского языкознания. – Алматы, 1959. – №1.
12. Аманжолов А. С. Глагольные управление в языке древнетюркских памятников. – М., 1964.
13. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 1992.
14. Аманжолов С. Сөйлем мүшелерін топтастыру мәселесі //Тіл мәселелері: Мақалалар жинағы, II кітап. – Алматы, 1976.
15. Аманжолов С., Әбілқаев А., Ұйықбаев И. Қазақ тілі грамматикасы. II бөлім, Синтаксис. – Алматы, 1958.
16. Арғынов Х. Құрмалас сөйлем синтаксисінің методикасы. – Алматы, 1964.
17. Арғынов Х. Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1969.
18. Аханов К. Күрделі сөз және оған тән белгілер. “Қазақстан мектебі”, 1972. –№ 10. – 82-85-бб.
19. Аханов К. Күрделі сөз бен сөз тіркесінің бір-бірінен жігін ажырату мәселелері. “Қазақстан мектебі”, 1973. – №8. – 80-85-бб.
20. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1990.
21. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993.
22. Ахметжанова З.К. Функционально-семантическое поле русского и казахского языков. – Алма-Ата, 1989.
23. Әбуханов Ф. Қазақ тілі. – Алматы, 1973.
24. Әбілақов Ә. Қазақ тіліндегі барыс жалғаулы сөз тіркестері (басынқы сынары қозғалыс мәнді етістіктер). – Алматы, 1973.
25. Әбілақов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі менгеріле байланысқан зат есімді сөз тіркестері. – Алматы, 1967.
26. Әбілақов А. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есімнің менгеруі туралы// Қазақ тілі мен әдебиеті. Мақалалар жинағы, IV шығу. – Алматы, 1974.
27. Әбілақов Ә. Қазақ тіліндегі шығыс жалғаулы сөз тіркестері. – Алматы, 1975.
28. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1983. – 156 б.
29. Әміров Р. Особенности синтаксиса разговорной речи. – Алма-Ата, 1972.
30. Әміров Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1996.

31. Байтуғаева Г. Б. Сложные определительные инструкции в современном казахском языке. — Алма-Ата, 1962. — 5 б.
32. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 278 б.
33. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы, 1992.
34. Балақаев М. Сабактас сөйлемнің кейбір ерекшеліктері туралы // Қазақ тілі мен әдебиеті. — Алматы, 1959. — №2.
35. Балақаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. — Алма-Ата, 1957.
36. Балақаев М., Қордабаев Т. Р. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис. — Алматы: Мектеп, 1971.
37. Баскаков А. Н. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклад и сообщения института языкознания, АН СССР. 1951.
38. Баскаков А. Н. К вопросу о критериях придаточных предложений и масдарных, причастных и деепричастных оборотов в турецком языке // Ученые записки ИМО. — Серия филологическая. — 1961. — Вып. 5.
39. Бәйтенов І. Сөйлем мүшелері туралы. — Алматы: Халық мұғалімі, 1939. — №1.
40. Бегалиев Г. Синтаксис мәселелері. — Алматы, 1941.
41. Бертағаев Т. А. К проблеме сложных предложений /на материале монгольского// Вопросы языкознания. 1954. — №4.
42. Бектұров Ш., Серғалиев М. — Алматы: Қазақ тілі, 1979.
43. Биалиева К.К. Деепричастные конструкций обстоятельного определения в русском языке и их эквиваленты в казахском // Филологический сборник. — Алма-Ата: Изд-во КазГУ, 1968. — Вып. 8-9.
44. Болатов Ж. Синтаксические функции причастия в казахском языке. Автореф. канд. филол. наук. — Алма-Ата, 1955. — 10 б.
45. Болатов Ж. Есімшелердің синтаксистік қызметі //Халық мұғалімі. — Алматы. 1956. — №6.
46. Болатов Ж. Қазақ тілі есімшелерінің жай сөйлемдерді өзара байланыстырып, құрмаластырудағы синтаксистік қызметтері. Қазақ Ғылым Академиясы хабарлары. — Алматы, 1959. — №1.
47. Болатов Ж. Синтаксистің кейбір мәселелері //Қазақ тілі мен әдебиеті. — Алматы, 1959. — №4.
48. Бродская Л.М. Синтаксические функции причастия в эвенкийском языке. Автореф... канд. филол. наук. — Новосибирск, 1967.

49. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1953. – 535 б.
50. Венгерова С.А. Причастные обороты в современном английском языке. Автореф... канд. филол. наук. – М., 1962.
51. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения. Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – 423 б.
52. Гаджиева Н.З. Типы придаточных предложений в современном азербайджанском литературном языке. Автореф. канд. филол. наук. – М., 1952. – 9 с.
53. Гордлевский В. А. Синтаксис придаточных предложений // Избранные сочинения. – М., 1961.
54. Демесинова Н.Х. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков. – Синтаксис. – Алма-Ата: Наука, 1986.
55. Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. – Алма-Ата: Наука, 1974.
56. Джанмавов Ю. Д. Деепричастия в кумыкском литературном языке. – М.: Наука, 1967.
57. Джуманиязов Р. Причастие в узбекском языке. Материалы к грамматике узбекского языка. – Ташкент: Изд-во АНУз. ССР, 1949.
58. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М., 1950.
59. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. – М., –Л. АН СССР. 1940.
60. Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка. –М. –Л., 1940.
61. Есенов Қ. Көсемше, есімше тұлғасындағы шартты бағыныңқылы сөйлемдер //Қазақстан мектебі. – Алматы, 1960. – №11.
62. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. Қазақ ССР-інің “Ғылым” баспасы. – Алматы, 1974. – 17 б.
63. Есенов Қ., Қордабаев Т. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1967.
64. Есенов Қ. Қазақ тілі синтаксисінің даму жүйесінен. В кн. Развитие казахского советского языкознания. – Алма-Ата, 1980.
65. Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік қатынастар / Методикалық талдау. – Алматы, 1985.
66. Ергалиев Т. Қазақ тіліндегі есімше категориясы. – Алматы, 1958.
67. Ерназарова З. Қазақ тіліндегі көсемше оралымды сөйлемдердің семантика-грамматикалық аспектісі. /канд. дисс. – Алматы, 1993.
68. Жиенбаев С. Сөйлемнің үйірлі мүшелері туралы. Тіл мәселелері, Жинақ, II кітап: – Алматы, 1936.

69. Жиенбаев С. Синтаксис мәселелері. — Алматы, 1941.
70. Захарова О. В. Сопоставительная характеристика причастий в русском и киргизском языках // Русский язык в киргизской школе. — Фрунзе, 1964. — №6.
71. Ибатов А.И. Қазақ тіліндегі есімдіктер тарихынан. — Алматы, 1966.
72. Иванов С.Н. Синтаксические функций формы на *-ған* в современном узбекском литературном языке: Автореф... канд. филол. наук. — Л., 1957.
73. Ильминская Н.И. Обособленные обороты со значением добавочного сообщения в разных стилях современного русского языка. В кн.: Вопросы теории и методики изучения русского языка. — Саратов. 1965.
74. Иманадзе Б. Причастие в русском и грузинском языках // Русский язык в грузинской школе. — 1967. — №3.
75. ИманалиеваҒ. Қазіргі қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксисі. Филология ғылымдарының кандидаты атағын алу үшін жазылған диссертацияның авторефераты. — Алматы, 1994.
76. Исаев С. Қазақ тілі. — Алматы, 1993.
77. Исенғалиева В.А. Употребление падежей в казахском и русском языках. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961.
78. Исхахов Ф.П. Местоимения. ИСПТЯ, II. — М., 1956.
79. Казем-Бек А.М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Изд. II. — Казань, 1846. — 470 б.
80. Каншин И. А. Причастные и деепричастные конструкции в роли членов предложения. РЯШ, 1956. — №2.
81. Каримов Ш. К. Причастные определения в узбекском и немецком языках. Автореф... канд. филол. наук. — Ташкент, 1970.
82. Кенесбаев С. К. Грамматика казахского языка. — Алма-Ата, 1941.
83. Колесникова В. Д. Синтаксис эвенкийского языка. — М., 1952. — 12 б.
84. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. — М. — Л.: Изд-во АН ССР, 1960. — 470 б.
85. Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка. — Ташкент: Госиздат. УзССР, 1948. — 250 б.
86. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. —М., —Л: Изд-во АНСССР, 1960.

87. Копыленко М.М. Некоторые вопросы теорий сложного предложения // Материалы к языковедческим курсам КазПИ. – Вопросы синтаксиса русского языка. – Алма-Ата, 1961. – Вып. П.

88. Корнилов В.А. Предложение с причастными оборотами в современном русском литературном языке, (на материале произведения научной литературы). АКД. М., 1967.

89. Корнилов В. А. Два типа причастных оборотов, относящихся к подлежащему // Вопросы синтаксиса русского языка. – Ростов-на-Дону, 1971.

90. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі үйірлі мүше туралы //Известия АН. КазССР. – Серия филология и искусствоведения – 954. – №135. – Вып. 1-2. – 55 б.

91. Қордабаев Т. Құрмалас сөйлем синтаксисі. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1961.

92. Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы, 1964.

93. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 1990.

94. Қордабаев Т. Қазақ тілі синтаксисінің совет дәуіріндегі дамуы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 1991.

95. Маманов И.Е. Қазіргі қазақ тілі (етістік). – Алматы: Мектеп, 1966.

96. Мелиоранский П. И. Краткая грамматика казах-киргизского языка. – Часть II, Синтаксис. – СПб., 1897. – 35 б.

97. Насыров Д.С. Причастие и его синтаксические функций в каракалпакском языке: Автореф. . . . канд. филол. наук. – М., 1954.

98. Насыров Д.С. К вопросу о синтаксических функциях причастных оборотов в современном каракалпакском языке // Вестник каракалпакского филиала АН УзССР. – Нукус, 1963. – №1.

99. Нурмагамбетов Е.Н. Сравнительная (сопоставительная) характеристика сложных определительных словосочетаний в немецком и казахском языках: учебное пособие. – Алма-Ата, 1966.

100. Нұрханов С. Қазіргі қазақ тіліндегі кейбір жаңа сөз тіркестері жайында. Алматы: Қазақстан мектебі, 1963. – №3.

101. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 412-436.

102. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.Н. – М., 1958. – 122 б.

103. Поцелуевский Е.А. Свойства тюркских причастий и их синтаксические функций // Вопросы советской тюркологии. – Ашхабад, 1988.

104. Руднев А.Г. Обособленные члены предложения. – Л., 1947.
105. Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. – М.: Учпедгиз, 1959.
106. Сайкиев Х.М. Грамматические категории глагола в русском и казахском языках. – Алма-Ата: Мектеп, 1973.
107. Сайрамбаев Т.С. Глагольные словосочетания с прилагательными и числительными в современном казахском языке. Автореф... канд. фил. наук. – Алма-Ата, 1964.
108. Сайрамбаев Т. Сөз тіркестері мен жай сөйлем тіркесі. – Алматы: Рауан, 1991.
109. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы, 1981.
110. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. – Алматы: Қазақ университеті, 1991.
111. Сарыбаев Ш. Библиографиялық көрсеткіш. – Алматы, 1965-1971, 1977, 1982, 1987, 1994.
112. Сауранбаев Н. Қазақ тілінің синтаксис мәселесі. – Алматы, 1941.
113. Сауранбаев Н. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы, 1948. – 62-б.
114. Сауранбаев Н. Қазақ тілі. Педучилищеге арналған. – Алматы, 1953.
115. Сауранбаев Н. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1954.
116. Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 23 б.
117. Серғалиев М. Қазіргі қазақ тіліндегі етістікті сөз тіркестерінің синонимикасы /канд. дисс. – Алматы, 1966.
118. Серғалиев М. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркестері синтаксисі. – Алматы, 1977.
119. Серғалиев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі сөз тіркестері синтаксисі. – Алматы, 1973.
120. Серғалиев М. Синтаксистік синонимдер. – Алматы, 1981.
121. Серғалиев М., Айғабылов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991.
122. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. – Алматы: Мектеп, 1995.
123. Томанов М.Т. Словосочетания, выражающие временные отношения в казахском языке. Автореф... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1964.

124. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. — Алматы, 1981.

125. Ушаков Е.И. Синтаксические функции формы на-ған в современном уйгурском языке: Автореф... канд. филол. наук. — М., 1956.

126. Юлдашев А.А. Башкирский язык. — М.: Языки народов СССР, 1966. — 188-189 с.

127. Фрончук Е.И. Употребление обособленного причастного оборота и определительного придаточного предложения в современном уйгурском языке: Автореф... канд. филол. наук. — М., 1956.

128. Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. — Алматы, 1959.

129. Хисамова Ф.М. Причастия в современном татарском литературном языке. Автореф... канд. филол. наук. — Казань, 1970.

130. Чжмаритян Ж.Т. Деепричастно-причастный оборот в современном армянском языке. Автореф... канд. фил. наук. — М., 1956.

131. Чискияков Э.Ф. Шорские причастные обороты в функции дополнительных придаточных предложений // Происхождения аборигенов Сибири и их языков. — Томск: изд-во Томского университета, 1969.

132. Шахназаров М. Синтаксис причастия в узбекском языке: Автореф... канд, филол. наук. — Ташкент, 1971.

133. Шәукенов Қ. Үйірлі мүшелер, оларды оқыту методикасы. — Алматы: Қазақ университеті, 1991. — 72 б.

134. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. — Алматы, 1991.

ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ

1. Синтаксистің зерттеу объектісін анықтаңыз.

- а) тіл дыбыстары
- ә) сөз мағынасының түрлері
- б) сөздің грамматикалық жүйесі
- в) сөз тіркесі мен сөйлемнің грамматикалық жүйесі
- г) сөз таптарының грамматикалық сипаты

2. Аралас құрмалас сөйлемнің құрмаласу тәсілдері.

- а) салаласа байланысу
- ә) сабақтаса байланысу
- б) шылаулар арқылы
- в) демеулер арқылы
- г) салаласа да, сабақтаса да байланысу

3. Атаулы сөйлемді көрсетіңіз.

- а) Айсыз, бұлтсыз қараңғы түн болды.
- ә) Қыстың ұзақ түні.
- б) Қыстың түні ұзақ.
- в) Көлдің қабағы тым биік.
- г) Дауыл ұйытқып соғады.

4. Сын есім бастауышты сөйлемді көрсетіңіз

- а) Менің әйелім де барлық ұрғашы атаулы сияқты өте қызғаншақ.
- ә) Осыдан соң барлық үлкендер қауырт көтеріліп, шығып кетті.
- б) Адамның жүрек дүниесі анағұрлым сырлырақ, анағұрлым күштірек.

- в) Ол сол кездерде шамасы қырық бестерде.
- г) Маған онымен сөйлесуге тура келді.

5. Күрделі пысықтауышты сөйлемді көрсетіңіз.

- а) Жамал бұл сұрақтардың бәріне асықпай жауап берді.
- ә) Совхоз орталығы жарқырап көрініп тұр.
- б) Қазірдің өзінде мұнда балықтың оннан аса түрі өсіріледі.
- в) Ол адамның мінезінің қандай екенін айтып беретін көрінеді.
- г) Гүлжан анасына еркелей тіл қатты.

6. Сөз тіркесінің басыңқы сыңарына қарай жіктелуін анықтаңыз.

- а) есімді, етістікті
- ә) лексикалық, грамматикалық
- б) жай, күрделі
- в) тұрақты, еркін тіркес
- г) үстеулі тіркес, одағайлы тіркес

7. Айбала жеңге болып сырласқысы келгенімен, Асқар әдейі аңғармаған болды. — Қандай сөйлем екенін анықтаңыз.

- а) жайылма сөйлем
- ә) жалаң сөйлем
- б) салалас сөйлем
- в) сабақтас сөйлем
- г) аралас сөйлем

8. Жаманмен жолдас болсақ, кесірі жұғар. — Сабақтас құрмаластың қай түрі екенін табыңыз.

- а) қарсылықты бағыныңқылы
- ә) себеп бағыныңқылы
- б) шартты бағыныңқылы
- в) мезгіл бағыныңқылы
- г) мақсат бағыныңқылы

9. Қиысудың анықтамасы.

- а) бастауыш пен баяндауыш арасындағы байланыс
- ә) зат есім мен етістіктің тіркесі
- б) жіктік жалғауы арқылы байланысқан сөз тіркесі

- в) сөздердің септік жалғаулары мен септеуліктер арқылы байланысуы
- г) сөздердің жалғаулық шылаулар арқылы байланысуы

10. Матаса байланысқан сөз тіркесінің мағыналық қатынасын табыңыз.

- а) іліктестік
- ә) меншіктілік
- б) тәуелділік
- в) сапалық
- г) қатынастық

11. Меншіктік анықтауышты табыңыз.

- а) Ақсақалдың, әкенің, білімдінің сөзінен сырдаң тартып тез жиренбек.
- ә) Алыстан-ақ орамалды ана көрінеді.
- б) Адамның жүрек дүниесі анағұрлым сырлырақ, анағұрлым күштірек.
- в) Суырылып алға шыққан ақ жейделі тағы алда келе жатыр.
- г) Көзі мөлдіреген кара көк.

12. Қарсылықты жалғаулық шылауды көрсетіңіз.

- а) өйткені
- ә) әйтсе де
- б) бірде, біресе
- в) сол себепті
- г) егер де

13. Күрделі анықтауыштың жасалу жолы.

- а) предикаттық қатынастағы сөздерден
- ә) атрибуттық қатынастағы сөздерден
- б) адвербиалдық қатынастағы сөздерден
- в) объектілік қатынастағы сөздерден
- г) пысықтауыштық қатынастағы сөздерден

14. Менгеріле байланысқан есімді сөз тіркесі.

- а) университет студенті
- ә) дәулетті мемлекет

- б) астыққа бай
- в) астықты өлке
- г) өнерлі адам

15. Шарттық жалғаулы шылауларды көрсетіңіз.

- а) сондықтан, сол себепті
- ә) егер, егер де
- б) дейін, шейін
- в) бірақ, алайда
- г) я, яки, не, немесе

16. Анықтауыштың мағынасына қарай түрлері.

- а) қабыса байланысқан, матаса байланысқан анықтауыш
- ә) сапалық және меншіктік анықтауыш
- б) дара, күрделі, үйірлі анықтауыш
- в) түйдекті анықтауыш
- г) сапалық, қатыстық анықтауыш

17. Жақтық қиысудың түрлері.

- а) мағыналық, мағынасыз қиысу
- ә) сандық, сапалық қиысу
- б) жалғаулы, жалғаусыз қиысу
- в) грамматикалық, морфологиялық
- г) синтаксистік, синтетикалық

18. Талғаулықты шылау арқылы байланысқан құрмалас сөйлем.

- а) Қонағы домбыра тартса, ол әнімен қосылады.
- ә) Бүгін киноға не Асан барады, не Марат барады.
- б) Ұлпан жүзінде өкініш те, күйініш те жоқ еді, сондықтан жұрт соған таң қалды.
- в) Бас көтерер жігіттерді патша қызметіне әкеткеннен бері, балықшылар ауылы бұрынғыдан бетер басылып қалды.
- г) Бірлік болмай, тірлік болмас.

19. Шылау арқылы байланысқан сөз тіркесін анықтаңыз.

- а) асығып кіріп келді
- ә) қала маңында тұрады
- б) оқиды да, жазады да
- в) үйіне қарай кетіп барады
- г) үстел үстінде жатыр екен

20. Анықтауыштық қатынастағы сөз тіркесі.

- а) сен туралы сөйлестім
- ә) жақсы оқиды
- б) талаптыға кез болсын
- в) көкірегінде көз болсын
- г) талаптанғанның еңбегі

21. Олар кешке Ыбырай ұстаның үйіне Айшаны апарып жайғастырып келді. — Сөйлемдегі айқындауыштың түрі.

- а) қосалқы айқындауыш
- ә) қосарлы айқындауыш
- б) оңашаланған айқындауыш
- в) сапалық айқындауыш
- г) меншіктік айқындауыш

22. Онысы — күлге көміп пісірген, сары майға былғаған ыстық нан еді. — Сөйлемдегі баяндауыштың түрі.

- а) есім баяндауыш
- ә) етістік баяндауыш
- б) есімдік баяндауыш
- в) құрама баяндауыш
- г) үстеулі баяндауыш

23. Бұл туралы тағы да тиянақты мәлімет алғысы келгенмен, Жанардың оған батылы бармады. — Сабақтас құрмалас сөйлемнің қай түрі екенін анықтаңыз.

- а) шартты бағыныңқылы сөйлем
- ә) себеп бағыныңқылы сөйлем
- б) қарсылықты бағыныңқылы сөйлем
- в) мезгіл бағыныңқылы сөйлем
- г) мақсат бағыныңқылы сөйлем

24. Мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемді көрсетіңіз.

а) Бер жағы қалың ағаш болғандықтан, жолаушыға көрінген жоқ.

ә) Ауыз үйде ешбір жан қалмай, жұрттың бәрі үлкен әбігерге түсіп кетті.

б) Егер бір себептермен алым бере алмай қалса, Леонид келер демалысқа сылтау тауып жібермей қоятын.

- в) Бұл дауға басы іліккелі бері, ол Досқали биден қатты үміттенген.
г) Мына хабар жайсыз болған соң, екі жігіттен ес кетті.

25. Құлағындағы үлкен күміс сырғасы сілкіне түсіп, дастарқан басында келіншек көпшілікке шай құйып отыр. – Құрмалас сөйлемнің түрі.

- а) себеп бағыныңқылы сабақтас
ә) қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас
б) ыңғайлас салалас
в) мақсат бағыныңқылы сабақтас
г) аралас құрмалас сөйлем

26. Модаль сөзді баяндауышты сөйлемді табыңыз.

- а) Қатені келешекте қайталамайтындай болып түсіну қажет.
ә) Халық тілінің байлығын игеру зор талғам мен парасатты тілейді.
б) Бір кезде шатыр-шұтыр найзағай ойнап, артынан жаңбыр төпеп берді.
в) Екі күн өткен соң ауыл Көлқайнардан Шыңғысқа қарай көшті.
г) Мұны саған көптен бері айтайын деп жүр едім.

27. Кеш сайын Абай ешкімге білдірмей әжесімен онаша қалады. – Шылау сөздің сөйлемдегі қызметін анықтаңыз.

- а) бастауыш
ә) мекен пысықтауыш
б) мезгіл пысықтауыш
в) толықтауыш
г) күрделі анықтауыш

28. Септеулік шылаулы сөйлемді көрсетіңіз.

- а) Бұрын оның мұндай әдетін байқамаған екен.
ә) Біраз жүргеннен кейін әлгі адам тау шыңына қарай көз жіберді.
б) Оның бұл ойын кейін білдім.
в) Балалардың бойында жауапкершілік сезімін тәрбиелеу керек.
г) Көз ұшында әлдене қараң етті.

29. Үйірлі мүшелі сөйлемді табыңыз.

- а) Үй іші жауап күтіп, қадала қарап отыр.
ә) Мен бәсіре жорғамды қимай қатты жыладым.

б) Бүгінгі ұрпақтың дені халқының тарихынан, ата салтынан мақрұм.

в) Бұл даланы небір заманнан бері жан баспағаны көрініп тұр.

г) Талабы жоқ бала білімнен құр қалады.

30. Менің ойымша, маған ұмыттыру үшін ойлап тапқан амалдары болу керек. — Сөйлемдегі үтірдің қойылу себебін анықтаңыз.

а) сабақтас құрмалас

ә) салалас құрмалас

б) оқшау сөз

в) бірыңғай мүше

г) айқындауыш мүше

31. Артынан Абай ұғындырған соң, олар үндемей қалысты. — Сөйлемдегі үтірдің қойылу себебін анықтаңыз.

а) сабақтас құрмалас

ә) бірыңғай сөйлем

б) айқындауыш

в) оқшау сөз

г) қаратпа сөз

32. Себеп-салдар салалас сөйлемді табыңыз.

а) Үлкендер қатты қорқытып қойғандықтан, үйдегілер дауыстарын шығара алмай, егіліп жылайды.

ә) Өзен біресе төмен ағып жатқандай, біресе шалқып жоғары ағып жатқандай.

б) Күндіз олар не өзіне жем іздейді, не өзінің басқаға жем болмауын көздейді.

в) Төменде күзетші ұйықтап қалғанмен, қалың жылқы егіске түспепті.

г) Сіз бұрын оқып білген болсаңыз, оны еске түсіру оңай.

33. Шырағым, мына ақ текеметтің үстіне отыр. — Сөйлемдегі үтірдің қойылу себебін табыңыз.

а) айқындауыш мүше

ә) оқшау сөз

б) бірыңғай мүше

в) одағай сөз

г) құрмалас сөйлем

34. Ұстаздың шәкірт алдындағы беделі арта түсу үшін, ең алдымен ол білімді, ұстамды және әділ болуы керек. – Сабақтас сөйлемнің қай түрі?

- а) мезгіл бағыныңқылы
- ә) мақсат бағыныңқылы
- б) себеп бағыныңқылы
- в) қарсылықты бағыныңқылы
- г) шартты бағыныңқылы

35. Сын есім баяндауышты табыңыз.

- а) Әлдеқайдан бір үйір кезбе бұлт көшіп келеді.
- ә) Арбалы ауылға төніп келіп, біздің үйге бұрылды.
- б) Әсіресе, әжімі молұлкендер пішіні бір қызық хикая тәрізді.
- в) Бүгінінен ертеңі қызығырақ, мәндірек.
- г) Былтырғы жарыста Хайролла басым түсті.

36. Ілік жалғауы арқылы жасалғай синтаксистік қатынасты табыңыз.

- а) предикаттық
- ә) анықтауыштық
- б) толықтауыштық
- в) пысықтауыштық
- г) объектілік

37. Қиыса байланысқан зат есім мен есімшені көрсетіңіз.

- а) Үй үші Абай айтқан жаңалықтарды қызыға тындап еді.
- ә) Асанбек шешен еді.
- б) Оның аты – Алпысбай еді.
- в) Үлкендер бала мінезіне сүйсініп қалды.
- г) Өткен күн қайта орала ма?

38. Қабыса байланысқан зат есім мен есімшені табыңыз.

- а) Жұмысты адамның көңілі істейтін кез болады.
- ә) Айғыз іркіт піскен қатынға реніш айтады.
- б) Тойда тonymды бер.
- в) Өзенге қарай екі адам жүрді.
- г) Жанбыр жауды.

39. Меңгеріле байланысқан зат есім мен есімшені көрсетіңіз.

- а) Жақсы – ай мен күндей.
- ә) Жаман – ісімен жаман.
- б) Қалаға барар жолды таппадық.
- в) Әңгіме тыңдар халде емеспіз.
- г) Ол мал бауыздайтын қасапшыдай көрінді.

40. Мақсат пысықтауыш қызметіндегі зат есім мен есімшені табыңыз.

- а) Ауылға қайтар кез.
- ә) Қалаға барар жол.
- б) Түнге қалған аңшылар.
- в) Күзге жоспарланған іс.
- г) Жесіріне келген ауыл адамдары.

41. Мекен пысықтауыш қызметіндегі зат есім мен есімшені табыңыз.

- а) Ауыл төңірегіне топталған халық.
- ә) Оқуға келген бала.
- б) Көмекке келетін жастар.
- в) Тауға барар асу.
- г) Жігіт артына қарай берді.

42. Күрделі толықтауыштық қатынастағы зат есім мен есімшені көрсетіңіз.

- а) Үйге соғатын кісі.
- ә) Жат толқынға түскен Абай.
- б) Найзатасқа өскен қарағай.
- в) Шеберханада өндірілген бұйым.
- г) Қыста киетін тымақ.

43. Сапалық сын есім мен есімшенің тіркесін көрсетіңіз.

- а) Өте сирек кездесетін өсімдік.
- ә) Ең дәмді тағам.
- б) Ұзын бойлы ақ сары қыз.
- в) Шын сұлу, сұңғақ денелі.
- г) Мол пішілген көйлегінің етегі.

44. Қатыстық сын есімдер мен есімшенің тіркесін көрсетіңіз.

- а) Келбетті келетін қазақ қыздары.

- ә) Қып-қызыл албыраған ерін.
  - б) Терек жатқан құпия сыр.
  - в) Жүдеу тартқан дастарқан.
  - г) Мұқият жиналған дүние.
45. Қабыса байланысқан сан есім мен есімшені көрсетіңіз.
- а) Ақшыл тартқан көбік.
  - ә) Секемшіл келетін адамдар.
  - б) Бірінші айтылған мәселе.
  - в) Үнсіз қалған Абай.
  - г) Әсемнің жайдары мінезі.
46. Барыс жалғаулы сан есім мен есімшені табыңыз
- а) Екеулеп тартқан арқан.
  - ә) Мыңдап өрген қой.
  - б) Төртеуі кездесетін шақ.
  - в) Екеуін орындайтын іс.
  - г) Он бесіне қараған түні.
47. Шығыс жалғаулы сан есім мен есімшенің тіркесін табыңыз.
- а) Тоқсанға келген қарт.
  - ә) Үштен бөлінген барлаушылар
  - б) Екеу-екеу ойнаған балалар.
  - в) Ондаған көшкен ауыл.
  - г) Біріншілері туылған күн.
48. Қабыса байланысқан есімдік пен есімшенің тіркесін көрсетіңіз.
- а) Бізді алаңдататын нәрсе.
  - ә) Ешнәрсені байқамаған жігіт.
  - б) Бәрі жарасатын Талшын.
  - в) Өзін танымайтын орта.
  - г) Бізді абыржытқан оқиға.
49. Қиыса байланысқан есімдік пен есімшенің көрсетіңіз.
- а) Әр ашылған курс.
  - ә) Әрбір қабылданатын студент.
  - б) Ешкім білмейтін күй.
  - в) Сіз айтқан өріс.
  - г) Барша жиналған жұрт.

50. Меңгеріле байланысқан есімдік пен есімшені көрсетіңіз.

- а) Көпшіл келетін ауыл адамдары.
- ә) Бүгін келетін қонақтар.
- б) Ешкім білмейтін құпия.
- в) Сіз шығатын асу.
- г) Мені байқамаған Халел.

51. Сапалық сын есім мен есімшенің тіркесін анықтаңыз.

- а) Екеуі ұзын көшемен жүрді.
- ә) Ол – біздің Абай ағам.
- б) Атты қамшымен айдама.
- в) Ең дәмді дайындалған тағам.
- г) Кең көсілген жайлаудағы малшылар.

52. Күшейтпелі шырайлы сын есім мен есімшенің тіркесін көрсетіңіз.

- а) Терең қазылған құдық.
- ә) Тым мұқият жиналған дүние.
- б) Жүдеу тартқан ана.
- в) Мол пішілген көйлек.
- г) Кеңінен қарастырылған мәселе.

53. Салыстырмалы шырайдың есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

- а) Тереңірек жатқан сыр.
- ә) Ең жақсы көретін туысы.
- б) Шапшаңырақ қимылдайтын жігіт.
- в) Жақсы айтылған ән.
- г) Қызық өткен той.

54. Күшейткіш буынды сан есім мен есімшенің тіркесін анықтаңыз.

- а) Қып-қызыл албыраған ерін.
- ә) Қолапайсыздау келген ірі дене.
- б) Үлкендеу келген қоңырқай көз.
- в) Сиректеу біткен аласа тал.
- г) Өте шебер тоқылған кілем.

55. Қатыстық сын есімдердің есімшемен тіркесін табыңыз.

- а) Күшті ашыған қою қымыз.
- ә) Жақсы оқитынбала.

- б) Ауылда туылған бала.
- в) Елсізде қалған ескі қазық.
- г) Үйде жүрген бала.

56. Қатыстық сын есім мен есімшенің тіркесінанықтаңыз.

- а) Сұлушаш – өте сәнқой кісі.
- ә) Арыстандай ақырған батырлар.
- б) Еркін қимылдайтын жаймашуақ кез.
- в) Өзен алыстан қарауытады.
- г) Ән тындауға әзірміз.

57. Күшейткіш буынды сын есім мен есімшенің тіркесін анықтаңыз.

- а) Үнсіз отырған Абайдың ұйқысы келді.
- ә) Өкінішсіз өтер жан.
- б) Аңқылдаған ақкөңіл бала секілді.
- в) Маржандай жылтыраған Жеті қарақшы.
- г) Қап-қара домаланған нәрсе көрінді.

58. Қабыса байланысқан сан есім мен есімшенің тіркесін көрсетіңіз.

- а) Төрт бүктелген сырмақ төселген.
- ә) Біріншісі айтқан сөз дұрыс болды.
- б) Ондаған көшкен ауылдың орны тұр.
- в) Ол осы ауылға жиен болып шықты.
- г) Іс қалайда нәтижелі болуы керек.

59. Қабыса байланысқан жинақтық сан есім мен есімшенің тіркесін анықтаңыз.

- а) Ережеп ақсақал қатты қалжырады.
- ә) Үшеуің тындырар шаруа бір күнге жетерлік.
- б) Шешен қатты абыржып отыр.
- в) Пішеншілер аяқасты күрт қозғалды.
- г) Тастар бытырай шашылып жатыр.

60. Табыс септігіндегі болымсыздық есімдігінің есімшемен тіркесін табыңыз.

- а) Қасиетті домбыраны қастерлейік.
- ә) Ешнәрсені байқамаған Жәнібек терең тыныс алды.

- б) Жиренше қабағын суыта түсті.
- в) Бала бүкіл ауылды дүрліктірді.
- г) Жұмыстың қиюы қаша бастады.

61. Табыс жалғауындағы сілтеу есімдігінің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

- а) Өзінің қорқақтығына өлердей қорланды.
- ә) Осы тайтұяқ күмісті әкеңе жеткіз.
- б) Саған тапсырылған іс – бәрімізгесын.
- в) Осыны ойлаған Базаралы көп шешілген жоқ.
- г) Бігеу жараның аузы ашылғандай болды.

62. Жатыс жалғауындағы есімдіктердің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

- а) Ештеңеге мойымайтын жігіт.
- ә) Жанары жасқа толған қыз.
- б) Бізде талданар мәселе – табиғатты қорғау туралы болмақ.
- в) Тәтті қиялдың түбі қайда екен?
- г) Бала өз ісіне қатты өкінді.

63. Жатыс жалғауындағы өздік есімдіктердің есімшелі тіркесін табыңыз.

- а) Өзімізде шығарылған нашар бұйым.
- ә) Қалжыңбастық Сәнияға әр беріп тұратын.
- б) Табалдырықтан бастап салтанаттың лебі есті.
- в) Бәрінде кездесетін бір қателік бар.
- г) Бұл әркімде болатын өнер.

64. Көмектес жалғаулы есімдіктердің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

- а) Олар бір тастың қуысына паналады.
- ә) Өзінен шығатын қаржысы болмады.
- б) Балаң жігіт үнемі ой үстінде.
- в) Ештеңеден қаймықпайтын жігіт.
- г) Бізбен отырған қарттар терең ойға түсті.

65. Көмектес жалғаулы болымсыздық есімдігінің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

- а) Өзімен ақылдасатын адам таппады.

- ә) Жазира ешкіммен сөйлеспеді.
- б) Ешқайсысымен татуласар ыңғайы жоқ.
- в) Жұмысқа көңілі толмады.
- г) Ол қатты жалғызсырап жүр.

66. Белгісіздік есімдігінің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

- а) Бәрі майданға аттанып кетті.
- ә) Шөп отауға көмектесуге барды.
- б) Бәрі шешен болып кетіпті.
- в) Әлдекіммен өткізген ұйқысыз түндер.
- г) Туған жердің тұғырына қанат қақты.

67. Көсемшенің есімшемен тіркесіп келуін көрсетіңіз.

- а) Бәрінің де тағдырлары ұқсас.
- ә) Жайрандап жүретін жеңгенің жүзі жадау.
- б) Әдемі дауыс қоңыр тауды күңіреңтті.
- в) Жіңішкенің үзілетін тұсы –көктем.
- г) Жел көзін аштырмады.

68. Көсемшенің есімшемен тіркесіп келуін көрсетіңіз.

- а) Балалар жүзе жөнелген қаздың соңынан ерді.
- ә) Таңғы тәтті ұйқысын қимады.
- б) Қалыпты тіршілік басталды.
- в) Шылрылдаған қоңырау көпке дейін ойнады.
- г) Іштей намыстанса да сыр бермеді.

69. Көсемшенің есімшемен тіркесуін анықтаңыз.

- а) Қаумалай қоршаған халық дүрліге жақындады.
- ә) Еңіске тартатын кара жолға түсті.
- б) Қаз қиялата ұшып келді.
- в) Ортасында ағарған шатыр үйлер көп.
- г) Көзінде қызулы жалын бардай.

70. Көсемшенің есімшемен тіркесін анықтаңыз.

- а) Есейгелі естіген даналық ойлары баршылық.
- ә) Сағы сынбаған рухы мықтылықты аңғартқандай.
- б) Бұл әлденені тағатсыз күткендей.
- в) Жігіттің жүзі сұрқыл тартты.
- г) Ең алғаш Тоғжанды Түйе өркеште көрген.

71. Мезгіл үстеулі есімшелі оралымдарды табыңыз.

- а) Биыл алынған өнім жұртты таңқалдырды.
- ә) Бала жігіт бұйрықты орындамады.
- б) Отағасы қозғала отырып сөйледі.
- в) Біліміден ақыл шығар.
- г) Осы еңбекті жазуда көп еңбектенді.

72. Мекен үстеулі есімшелі оралымдарды табыңыз.

- а) Тіл – туған тұғырың.
- ә) Ұршықша иілген екі жігіт таңқалдырды.
- б) Әдейілеп оқыранатын аттардың әдеті жоқ болатын.
- в) Батырдың бүкіл тұлғасы толымды екен.
- г) Жол-жөнекей үретін ит те жоқ.

73. Мөлшер үстеулі есімшелі оралымды табыңыз.

- а) Ойламаған жерден әкесі келіп қалды.
- ә) Қазақ сарбаздары ұрандаса кетті.
- б) Жабырқау үйге әжептәуір жадыраған күлкі ала келді.
- в) Жайдақ атқа еркін мінген жігіт.
- г) Қара-құра көрінсе ат басын іркіседі.

74. Сын-қимыл үстеулі есімшелі оралымды табыңыз.

- а) Жастарды өнерге баулу керек.
- ә) Әдейі келген шаруасы бар.
- б) Құлаққа жағымды қоңыр үн.
- в) Қаннен-қаперсіз жүрген аттарды үркітті.
- г) Шаналар ауыр қозғалып келеді.

75. Мақсат үстеулі есімшелі оралымды табыңыз.

- а) Сойыс қонды болуы тиіс.
- ә) Әдейі ұйымдастырылған айтыс – ақындардың қолқасы болатын.
- б) Жаңаша оқытатын мектеп ашылды.
- в) Құмырсқаша құжынар нөпір көзіне елестеді.
- г) Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ.

76. Еліктеуіш сөзді есімшелі оралымды анықтаңыз.

- а) Ауа райының жылыну әсері.
- ә) Сыңғыр еткен жас қыздың үні елестеді.
- б) Адамзатты апаттан сақтау.

- в) Қап, атамды көре алмай қалдым-ау!
- г) Ух, күн қандай ыстық!

77. Еліктеуіш сөзді есімшелі оралымдыанықтаңыз.

- а) Қатты дауыстан үркектеп тұрды.
- ә) Қанат лебіндей дір етті.
- б) Мұнда шұрқ-шұрқ тесілген парталар көп екен.
- в) Көзінде бұған деген бір жылылық бар.
- г) Желсіз түнде жарық ай.

78. Еліктеуіш сөзді есімшелі оралымды табыңыз.

- а) Тыңқ-тыңқ шертілген домбыра даусы естіледі.
- ә) Әрбір ағаш жапырағы сыбдырлай бастады.
- б) Бағдарлама толық тексеруден өтті.
- в) Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек.
- г) Маған жүктелген жауапкершілік жүгі тым ауыр.

79. Негізгі сөз бен көмекші сөзді есімшелі оралымды табыңыз.

- а) Жәнібек жан сала қимылдады.
- б) Көңілі әлдеқандай сабыр тапты.
- в) Жалғыз үй жақтан аттылы көрінді.
- г) Әкесі туралы болған әңгіме Қанатқа ұнамады.

80. Негізгі сөз бен көмекші сөзді есімшелі оралымды табыңыз.

- а) Ғашықтар бір-біріне күле қарады.
- ә) Асан сияқты ойлайтын балалар көбейе түсуде.
- б) Бір сен үшін талай ерлікке барды.
- в) Азамат сөзін алыстан бастады.
- г) Біз сияқты зерттеушілер ескерусіз қалмайды.

81. Негізгі сөз бен көмекші сөзді есімшелі оралымды көрсетіңіз.

- а) Үлкендер пішіні бір қызық хикая тәрізді.
- ә) Дағарадай кең бөлме шымылдықпен бөлінген екен.
- б) Ағаш көркі – жапырақ.
- в) Шыңырау түбіне құлатар күш тұрғандай, санасын үрей биледі.
- г) Асқар Кенжетай үйінде екен.

82. Баяндауыш қызметінде қолданылып тұрған есімшені табыңыз.

- а) Кейбіреу жайдары боламын деп, орынсыз адамдармен жыр-тақтаған.

- ә) Әкесі қаладан келген баласына қатты қуанды.
- б) Қолы қимылдағанның аузы қимылдайды.
- в) Құлақ естігенді көз көреді.
- г) Күн бата ауылға келді.

83. Есімше мен модаль сөздің тіркесін көрсетіңіз.

- а) Бекініп тұрған ел бекерге қолын сілтемес.
- ә) Гудок бүгін бұрынғысынан ұзағырақ айғайлаған тәрізді.
- б) Біз мұғалімнің шақыруымен келдік.
- в) Қар өткен түнде қалындап түскен екен.
- г) Сабакты күн сайын әзірле.

84. Есімшенің есімді сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте жұмсалудың көрсетіңіз.

- а) Сегіз жүз жылқыдан бір тай қалмаған екен.
- ә) Кеше Маржан келін қымыз ішкен екен.
- б) Ұлжан жолдың ұзақ болатынын әбден білетін.
- в) Абай Ерболға сүйінгеннен қатты күлді.
- г) Оқуға ынталанбайтынжас бар ма қазір?

85. Қиыса байланысқан зат есім мен есімшені табыңыз.

- а) Ата-ана тәрбиесін көріп өстік қой.
- ә) Құныкең әперген жер Ырғызбайды сақтайтын көрінеді ғой.
- б) Ағынды судың асты сарқырамалы келеді.
- в) Бәріне кінәлі өзі сияқты.
- г) Айтарым екі мәселе жайында.

86. Қабыса байланысқан зат есім мен есімшені көрсетіңіз.

- а) Екеуімізге ермек табылатын тәрізді.
- ә) Нұржан келемеждеп жүрген сияқты.
- б) Өне бойы соққы жеген кісідей мылжа-мылжа.
- в) Үйге соғатын кісіні бір арықша қара торы әйел қуып жетті.
- г) Қасқыр аяқтарын серпіп жанталасуда.

87. Барыс жалғаулы зат есімдердің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

- а) Күшті ашыған қою қымыз жиынды сәл қыздырған.
- ә) Тауға барар асу бізге жеткізер емес.
- б) Үнсіз отырған Абайдың басы зеңіп, пысынай түсіп, ұйқысы келді.

- в) Жақсының ісі менен аты өлмейді.
- г) Таста қалдырылған таңба табылды.

88. Толықтауыштық қатынастағы зат есімдердің есімшемен тіркесін табыңыз.

- а) Бидайдың басы сарғайып, салбырай бастады.
- ә) Табиғаттың бір керемет шағы емес пе?!
- б) Адамдардың қыбыр-жыбырынан, у-шуынан құлақ тұнады.
- в) Әбіштің намысы мен ызасы үдей түсті.
- г) Қыз-жігіттерге қойылған талап деңгейі бірінші күннен-ақ сезіле бастады.

89. Абстрактілі зат есімдердің есімшемен тіркесін табыңыз.

- а) Директордың ақылға сыймайтын пікір айтқаны Төлестің шындап ашуына тиді.
- ә) Ойдағы мал да, таудағылары да семірген шақ.
- б) Алыста Алатау бұлдырайды.
- в) Ауа кешке қарай суық.
- г) Ел жайлаудан қайтқан кез.

90. Зат есімнің толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесін көрсетіңіз.

- а) Бет алысымыз үлкен шатқалдағы жайлау.
- ә) Өмір осылайша өте шығар.
- б) Алтыннан тігілген киімдер патшаның қыздарын одан сайын желіктіре түсті.
- в) Біреу дарбазадан секіріп түсіп, жүгіре жөнелді.
- г) Жанын сату – қателік, уәдеде тұрмау – жаман.

91. Жалқы есімдердің толықтауыштық қатынаста есімшелермен тіркесін анықтаңыз.

- а) Гауһардан салынған үй патшаны есінен тандырды.
- ә) Әділбекті кездестірген Шолпан бұл күтпеген кездесуге таңданғандай.
- б) Күшті ашыған қымыз жиынды сәл қыздырған.
- в) Дастарқан үстінде кешкі тамағы қой отарындай селдірей жайылып жатқан күрт-ірімшік.
- г) Ауыл ортасында үркердей үйірілген аз ғана қой-ешкі.

92. Заттанған сын есімдердің есімшелермен тіркесін көрсетіңіз.

а) Құдайын ұмытқан екен мына Құнанбайлар.

ә) Жақсыны танымаған халқыңнан не күтеріңді білмейсің.

б) Жігітекті құтыртқан тағы бір желік бар деп ем.

в) Қажымұқанды таныстырған сәтте үлкен зал дуылдата қол соғып кетті.

г) Қасиетімізді танитын халық табылар ма екен?!

93. Мекен пысықтауыш қызметіндегі зат есімнің есімшемен тіркесін табыңыз.

а) Талаптыны бағалар төңірегі жөндем болмағаны менің көңілімді құлазытты.

ә) Жертөледежатқан Олжабайдың көзіне түсетін әзірше екі-ақ адам.

б) Шілмен ұрысар сыйқың жоқ, мазақ болмай, қой, көрші.

в) Елшімен ақылдасар батырлар, оған екі талап қоймақ.

г) Тұраханов өзінің таңданысын жасыра алмады.

94. Салыстырмалы шырайдың есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

а) Жазира басын төментүсіріп тұра берді.

ә) Аңшыдан қорыққан қыз кекілігін көтеріп үйге қойып кетті.

б) Қараңғыда баяу дыбыс естіледі.

в) Икемсіздеу қимылдайтын қолдары осы күні іске төселіп өзінде таңырқатып жүр.

г) Қолы, бет-аузы күйелеш-күйелеш, ертедегі жалмауыздай.

95. Сілтеу есімдігінің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

а) Мыңдап өрген қой кең даланы жауып кеткен болды.

ә) Өмірзақ қарт үрім-бұтағының амандығын тілейді.

б) Бұл өзгерер қаталдықты Қойбағар бірте-бірте ұқты.

в) Өзі жығылған бала жыламайды.

г) Мынадай тыныштық пен сұлулық бола бермек.

96. Өздік есімдіктерінің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

а) Ешқайсысын тыңдамайтын кіші баласы бүкіл ауылды дүрлік-тірді.

ә) Әлдекімді күткен қыз бір орнында тұра алмай тыпыршып жүр.

б) Әркімді жалдаған жұмыс киюы қашып, алға жүрмей-ақ қойды.

в) Өзін танымайтын ортада жалғыз отыру жігітті бұрынғыдан да қатты абыржытты.

г) Жер беті құлпырып, дүние жайқалып тұр.

97. Жалпылау есімдігінің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

а) Бәрінде кездесетін бір қателік — жел сөзге құмарлықтары.

ә) Сенен айрылысар шақ Қарлығашқа да ауыртисе керек.

б) Бірдемемен айналысатын адам кешке дейін жүрмес болар.

в) Күрең төбелдің екпіні әлі басым.

г) Жаздың салқынжелі майда ағаштарды қозғап тұр.

98. Көсемшенің есімшемен тіркесін көрсетіңіз.

а) Қақпанға оңай түсе қоятын аңғалың бұл емес.

ә) Үйге қас қарайған кезде кірдік.

б) Бәрінің де тағдырлары ұйытқыта соққан боран, құтырған желдің қолында секілденеді.

в) Абай бүгін орыс достары туралы көп айтты.

г) Саймасай жайында әңгіме осымен тынды.

99. Күрделі мезгіл үстеуінің есімшемен тіркесін табыңыз.

а) Биыл алынған өнім жұртты молдығымен таң қалдырды.

ә) Не қылса да бүгін ерте ұмтылатын кісі тойдың үстінен түседі.

б) Әбден елеген үн секілді майда, шайнасаң тіліңе тас тимейді.

в) Айтысқан ұстанар қағидасы — найзағайдай жалынды сабырға жендіру.

г) Әрең жазатын Жұмағұл уақыт асқан сайын төмендей берді.

100. Қазақ тіл білімінде алғаш сөз тіркесін зерттеген ғалымды және оның еңбегін атаңыз.

а) С. Аманжолов. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқашақұрсы.

ә) А. Байтұрсынұлы. Тіл құралы.

б) С. Жиенбаев. Синтаксис мәселелері.

в) М. Балақаев. Основные типы словосочетания в казахском языке.

г) Қ. Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.

ТЕСТ СҰРАҚТАРЫНЫҢ ДҰРЫС ЖАУАПТАРЫ

10.	Ә.	41.	а.	71.	а.
11.	а.	42.	Ә.	72.	г.
12.	Ә.	43.	г.	73.	б.
13.	Ә.	44.	а.	74.	в.
14.	б.	45.	б.	75.	э.
15.	Ә.	46.	г.	76.	э.
16.	Ә.	47.	Ә.	77.	б.
17.	б.	48.	б.	78.	а.
18.	Ә.	49.	в.	79.	г.
19.	в.	50.	г.	80.	э.
20.	г.	51.	г.	81.	в.
21.	а.	52.	Ә.	82.	а.
22.	в.	53.	б.	83.	э.
23.	б.	54.	а.	84.	г.
24.	в.	55.	а.	85.	э.
25.	Ә.	56.	Ә.	86.	в.
26.	а.	57.	г.	87.	э.
27.	б.	58.	а.	88.	г.
28.	Ә.	59.	Ә.	89.	а.
29.	г.	60.	Ә.	90.	б.
30.	б.	61.	в.	91.	э.
31.	а.	62.	б.	92.	э.
32.	а.	63.	а.	93.	э.
33.	Ә.	98.	б.	94.	в.
34.	Ә.	64.	г.	95.	б.
35.	в.	65.	б.	96.	в.
36.	Ә.	66.	в.	97.	а.
37.	а.	67.	Ә.	99.	э.
38.	Ә.	68.	а.	100.	о.
39.	б.	69.	а.		
40.	г.	70.	а.		

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
1-ТАРАУ. Есімше және оның басыңқы сыңарда жұмсалу ерекшеліктері.....	6
1.1. Есімшелі оралымдар туралы көзқарастар.....	15
1.2. Есімшелі оралымның мәні.....	27
1.3. Есімшелі оралымға қойылатын сұрақ және оған сөз таптарының қатысы.....	29
1.4. Есімшелі оралымның сөйлем ішіндегі шегі (жігі)	31
1.5. Есімшелі оралым және үйірлі анықтауыш ...	32
1.6. Есімшелі оралымдардың байланысу формалары мен тәсілдері.....	35
2-ТАРАУ. Есімшелі оралым түрлері, жасалу жолдары. Анықтауыш және есімшелі оралым	38
2.1. Зат есімді есімшелі оралым	40
2.2. Сын есімді есімшелі оралым	56
2.3. Сан есімді есімшелі оралым	63
2.4. Есімдікті есімшелі оралым	69
2.5. Көсемше тұлғалы есімшелі оралым	81
2.6. Үстеулі есімшелі оралым	84
2.7. Еліктеуішті есімшелі оралым	90
2.8. Негізгі сөзбен көмекші сөзді есімшелі оралым.....	92
2.9. Көп сыңарлы есімшелі оралым.....	93
Әдебиеттер.....	100
Тест сұрақтары	108
Тест сұрақтарының дұрыс жауаптары	128

Ғылыми басылымы

Өмірбекова Роза Қалдыбекқызы

**ЕСІМШЕЛІ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ
ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ**

Редакторы *А. Иманғалиева*
Мұқабасын көркемдеген *А. Маханбетжанова*
Компьютерде беттеген *А. Алдашева*

*Мұқабаны көркемдеуде пайдаланылған фотосуреттер
<http://school-world.com.ua/lib/tvori-z-ukrainskoi-literaturi/tvori-z-ukrainskoi-literaturi-dlya-6-klasu/page/2/> сайттарынан алынған*

ИБ №7547

Басылуға 14.10.2014 жылы қол қойылды. Формат 60x84 ¹/₁₆.

Көлемі 8,25 б. т. Тапсырыс №1940. Таралымы 70 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінде басылды